

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

Институт истории и этнологии
им. И. А. Джавахишвили

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ
ИМ. И. А. ДЖАВАХИШВИЛИ

GEORGIAN ACADEMY OF SCIENCES
I. JAVAKHISHVILI INSTITUTE OF HISTORY AND
ETHNOLOGY

IX
CAUCASIAN AND NEAR-EASTERN
STUDIES

Dedicated to Mary Ingham
on her 75th birthday

თბილისი
2004

КАВКАЗСКО-БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველო-ახლო აღმოსავლეთის
სწავლამის კავშირების განყოფილება

Посвящается М. П. Инадзе
в связи с 75-летием со дня
рождения

XI

CAUCASIAN AND NEAR-EASTERN
STUDIES

Dedicated to Mary Inadze
on her 75-th birthday

Тбилиси
Tbilisi
2004

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველო-ახლო აღმოსავლეთის
სწავლამის კავშირების განყოფილება

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველო-ახლო აღმოსავლეთის
სწავლამის კავშირების განყოფილება

კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური

კრებული

XI

ედღვება ქალბატონ მერი ინაძეს
დაბადების 75 წლისთავის
აღსანიშნავად

9391-412

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველო-ახლო აღმოსავლეთის
სწავლამის კავშირების განყოფილება

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველო-ახლო აღმოსავლეთის
სწავლამის კავშირების განყოფილება

თბილისი
2004

62. On the Genesis of Towns in Northern Crete. Abstracts, Hilkent University, Ankara, Turkey – 2-9 September, 2001.

63. *ბუნებისმეტყველების ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

64. *საქართველოს ისტორიის ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

65. *საქართველოს ისტორიის ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

66. *საქართველოს ისტორიის ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

67. *საქართველოს ისტორიის ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

68. *საქართველოს ისტორიის ენციკლოპედია*. ტომი 1. ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია. თბილისი: საქართველოს ენციკლოპედია, 2001. 97 გ. ბ.

ლევან გორდეზიანი
ქვემოთა და შუა ხანების საქართველოს ისტორია

ძილოსი ალსასრულის მოლოდინში

ქ.წ. XIII-XII საუკუნეთა მიჯნაზე მიკენურ სასახლეთა დიდი ნაწილი რაღაც ერთიან კატასტროფას ემსხვერპლა. ეჭვს გარეშება, რომ ეს კატასტროფა ადამიანთა ქმედებას უკავშირდება, მაგრამ დაზიანების ვინაობა მკვლევართათვის უცნობია. ბერძნული ისტორიული გრაფიკა აგრილების უკანასკნელი წარმომადგენლის, გინამქსოსის ძლევას დაბრუნებულ ჰერაკლიდებს, ე.ი. ღორიელებს მიმართავს. თანამედროვე მეცნიერება სასახლეების დანგრევასა და ღორიელების მოსვლას შორის 150-200 წლიან მონაკვეთს აღადგენს. კრისტინა პოპულარული გახდა ე.წ. “ზღვის ხალხების” ვერსია.¹ მაგრამ, შესაძლოა, რომ “ზღვის ხალხების” როლი რამზეს III-ის მიერ არაა განხილავდებულ საკუთარი გამარჯვების განსაღიღებლად და მათი არსებობით ძირითადი ბრალი ხეთებისა და აქაველების სახელმწიფოთა მოსპობაში.² ვგრევის საფუძველი შეიძლება შინააშენიანობა და ეკონომიკური კრიზისიც გამხდარიყო.³

სრულად ბუნებრივია მეცნიერთა სურვილი, ამ საკითხების გასარკვევად თვით მიკენური გექსგების მასალა მოიხმონ. ჩვენამდე მოღწეული დაახლ. 5000 გექსტი გამოუმწვარ თიხის ფირფიტებზე იწერებოდა და შემორჩა მხოლოდ იმ ხანძრების წყალობით, რომელთაც სასახლეები გადაწვეს. ფირფიტები მომდინარეობენ სასახლეების არქივებიდან (კნოსოსი და ხანია კრეცაზე, მიკენი, გირინსი, ძალიხი და თებე კონგინენგურ საბერძნეთში) და ღრო, რომელსაც ისინი მოიტაცენ, განისაზღვრება ერთი წლით. შესაბამისად, გექსტების მომდინარეობის ანგარიშს უნდა ვაკეთებდეთ.

¹ იხ. იხ. F. Schachermeyr, *Griechische Frühgeschichte*. Wien, 1984, 164ff.
² A. Kuhrt, *The Near East c. 3000-330 BC*. I. London, New York, 1995, 386ff.
³ იხ. J.T. Hooker, *The End of Pylos and the Linear B Evidence*. *SMEA* 23, 1982, 209ff.

სტები სასახლის საბოლოო (ან ერთ-ერთი) დანგრევის წელიწადს განეკუთვნებიან და წარმოადგენენ რამდენიმე თვის ანგარიშებს სამეურნეო წლის დასაწყისიდან ხანძრამდე.⁴

არქივების დათარიღება სადავოა. თანამედროვე გამოკვლევების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ აქამდე ცნობილი ტექსტები ორასზე მეტი წლის განმავლობაშია შედგენილი:⁴ ყველაზე ძველი უნდა იყოს კნოსოსიდან მომდინარე ტექსტები, რომლებიც ე.წ. № 124 ხელს ეკუთვნის (დაახლ. ძვ.წ. 1420-1400), დაახლ. ძვ.წ. 1375-1350 წლებით თარიღდება კნოსოსის დანარჩენი ტექსტები და ხუთი ტექსტი პილოსიდან (ხელი № 91), ხანიას, მიკენისა და თებეს ტექსტების დიდი ნაწილი დაახლ. ძვ.წ. 1280 წელს უნდა იყოს შედგენილი, ხოლო ფინალური კატასტროფის თანამედროვედ (დაახლ. ძვ.წ. 1200 წ.) შეიძლება ჩაითვალოს რამდენიმე ტექსტი მიკენიდან და გირინსიდან, წარწერიანი ვაზების დიდი ნაწილი და პილოსის არქივის ტექსტების აბსოლუტური უმრავლესობა. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ პილოსის არქივი ყველაზე უკეთ არის შემონახული და ძირითად საყრდენს წარმოადგენს მიკენური საზოგადოების ზოგადი სურათის აღსადგენად, მაშინ ცხადი ხდება, რომ ფინალური კატასტროფის ნაკვალევს ძებნას მხოლოდ პილოსის არქივში აქვს აზრი.

ტექსტების სპეციფიკიდან გამომდინარე, ჩვენ მათში ვერ ვხვდებით პირდაპირ პასუხებს ჩვენს კითხვებზე.

შემორჩენილი ტექსტების თემატიკა სასახლის საქმიანობის სხვადასხვა სფეროს მოიცავს. ტექსტების შედგენის მიზანი მათ გამოიყურადებს გასაგები იყო. მოკლე, რამდენიმე სტრიქონიანი ტექსტები, იდეოგრაფებითა და რიცხვითი ნიშნებით თითქმის ყოველი სტრიქონის ბოლოს მხოლოდ სამეურნეო ანგარიშები თუ იქნებოდა. სწორედ ხსენებული იდეოგრაფების საფუძველზე ე. ბენეტმა მოახდინა მათი დაჯგუფება ე.წ. კლასებად. თითოეული კლასის შიგნით დამატებითი კრიტერიუმების (მაგ., ფორფიგის ფორმა და ზომა, მეორე იდეოგრაფის ხმარება და

⁴ Der Neue Pauly 7, 1999, 245.

სხე) გათვალისწინებით გამოიყო სერიები. ეს წმინდა მექანიკური დაყოფა საკმაოდ ზუსტად დაემთხვა შინაარსობრივსაც, რის გამოც ეს კლასიფიკაცია უმნიშვნელო ცვლილებებით დღემდე გამოიყენება. ამგვარი კლასიფიკაცია საკმაოდ მოსახერხებელია. ერთი კლასის თუ სერიის კომპლექსური შესწავლა აიოლებს ტექსტების შინაარსში გარკვევას. ამავე მიზნით, უკანასკნელ ხანებში ტექსტებს აჯგუფებენ ასევე მწერლის ხელისა და აღმოჩენის ადგილის მიხედვით. ძალზე მნიშვნელოვანია ლოკუმენტაციის წარმოების ზოგად თავისებურებებში გარკვევაც. ამა თუ იმ სიგყვის გამოყოფა მისი შედარებით დიდი ზომის ნიშნებით ჩაწერის ან იდეოგრაფით დუბლირების მეშვეობით, სიგყვების თანამიმდევრობა ფრაზაში, როგორც წესი, ტექსტის შედგენის მიზანდასახულებაზე მიუთითებენ.

B-ხაზოვან ტექსტებზე მუშაობისას შემდეგი სირთულეებია გასათვალისწინებელი: დამწერლობის სისტემა, რომელიც არაინდოევროპული ე.წ. მინოსური ენისათვის შექმნილი A-ხაზოვანიდან მომდინარეობს, ცუდად ესადაგება ბერძნულ ენას, რის გამოც, ზოგიერთი სიგყვისა თუ კონტექსტის გაგება ჭირს; ტექსტები ღებობდა არა მკითხველთა ფართო წრისათვის, არამედ სასახლის ადმინისტრაციის შინაური ხმარებისათვის. ამდენად, მწერალი ცდილობდა ზუსტად და ლაკონურად გადმოეცა ინფორმაცია, რის გამოც მისთვის გასაგები ბევრი ნიუანსი ტექსტებში ასახვას ვერ ჰპოვებდა; ტექსტებში მოცემულია საზოგადოების “ფოტოგრაფიული სურათი”, რომელიც თითქმის არაფერს გვეუბნება საზოგადოებრივი განვითარების გენდენციებზე და მათი კვლევა უფრო მეტად ლოგიკური სპეკულაციების სფეროში რჩება.

როგორ უნდა ასახულიყო მოახლოებული კატასტროფა ამ გიპის ტექსტებში? ამ კითხვაზე საპასუხოდ, პირველ რიგში, უნდა დავადგინოთ, რა სახის გასაჭირის ნაკვალევს ვეძებთ.

თუ პილოსის სასახლის დანგრევას ძლიერ გარეშე მგერს მივაწერთ, განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ სამხედრო სამზადისის ამსახველი ტექსტები, ასევე სამეურნეო (ან საკულტო-სამეურ-

ნეო) ხასიათის ის ლოკუმენტები, რომლებიც ერთგვარად ცალკე ღვანან ამ გიპის საბუთების აშკარად რუგინული ყოველდღიურობის აღმწეს-ხველი უმეგესობისგან.⁵

ამის საპირისპიროდ, თუ პილოსის სამეფოს დაღუპვა ეკონომიკური კრიზისისა და სხვა შინაური პრობლემების შედეგად მივიჩნიეთ, უნდა ჩავეკვირდეთ სწორედ რიცხვებში გამოხატულ ყოველდღიურობას.

განვიხილოთ დასმული საკითხისათვის საყურადღებო ცალკეული ტექსტები და ტექსტთა ჯგუფები.

1. პილოსის არქივიდან მომდინარე ტექსტების უმეგესობა აშკარად ყოველდღიურობას აღგვიწერს: თავისუფალი თუ არათავისუფალი სამუშაო ძალის ორგანიზაცია (Aa, Ab, Ac, Ad, An), საქონლის ჯოგები (Cn), მიწისმფლობელობა და მასთან დაკავშირებული ვალდებულებები (E), რეგულარული გადასახადები თუ შესაწირები (Ma, Na, Fr), წარმოება (იარაღის, მეგალურგიული, საფეიქრო – S, Jn, La) და სხვ. ამ ტექსტებიდან საგანგებო ვითარებაზე მინიშნებად შეიძლება ჩაითვალოს ბრინჯაოს მცირე რაოდენობა სამჭედლოებში, მიწის ნაკვეთების უმეგესობის მცირე ზომა და მიწისმფლობელობასთან დაკავშირებული ვალდებულებების ხშირი შეუსრულებლობა.⁶

1.1. ფართობის საზომი მიკენური ერთეული დღეისათვის არ არის მუსტად დადგენილი და ერთი მედიმნი დასათესი მარცვლის შესაბამისი ნაკვეთის ზომა ნახევარ და ორ ჰექტარს შორის შეიძლება მერყეობდეს. ნებისმიერ შემთხვევაში, ნაკვეთების დიდი ნაწილის ფართობი ერთი ოჯახის გამოსაკვები მეურნეობისათვის ძალზე მცირე იყო. ეს ნაკვეთები ეძლეოდათ, ძირითადად, დაბალი რანგის მოხელეებს – ღვთის მსახურებს/მონებს (te-o-jo do-e-ro/ra), რო-

⁵ L. Baumbach. An Examination of the Evidence for a State Emergency at Pylos c. 1200 BC from the Linear B Tablets. *Res Mycenae*. Göttingen, 1983, 28ff.

⁶ მიკენური მიწისმფლობელობის სისტემასთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. ლ. გორდებიანი, *do-e-ro*, თბ., 1999, 41 შმდ.

გორც კაცებს, ასევე ქალებს და არ გვაქვს არავითარი მინიშნება მათ ოჯახებზე. ჩემი აზრით, ისინი სასახლის/ტაძრის მუდმივ პერსონალს წარმოადგენდნენ და მიწას ხელფასად, შესაძლოა, ხეფასის დანამაგის სახით იღებდნენ. ერთი ადამიანისათვის დამატებითი შემოსავლის წყაროდ კი ეს ნაკვეთები არც ისე პაგარად გამოიყურება.

1.2. გარკვეული გიპის ნაკვეთის ფლობასთან დაკავშირებული ვალდებულება wo-ze-e/te-re-ja-e, რაც როგორც მფლობელს, ასევე მოსარგებლე-მოიჯარადეს ეკისრებოდა. ვალდებულებათა აღმნიშვნელი ტერმინების ბუსტი მნიშვნელობა უცნობია. მათ ეგიმოლოგიაზე დაყრდნობით ისინი ზოგადად შეიძლება გვეთარგმნა როგორც “მუშაობა, სამსახური”. ტექსტებში აღნიშნულია ვალდებულებათა შესრულება-შეუსრულებლობა. ვალდებულების სრული ფორმულა ასე უნდა გამოიყურებოდეს: o-pe-ro du-wo-u-pi wo-ze-e/te-re-ja-e – “ვალდებულია ორჯერ ან ორგვარად იმუშაოს/იმსახუროს”. ჩემი აზრით, ორმაგი ვალდებულება მფლობელისათვის ორგვარ სამსახურს ნიშნავდა, კერძოდ, ნაგურალურ გადასახადსა და შრომით ბეგარას. ეს ვალდებულებები ეკისრებოდათ სამოგადობრივი მიწის მობრდილი (დაახლ. 1 ჰა) ნაკვეთების პატრონებს. ტექსტების ანალიზის საფუძველზე მექმნება შთაბეჭდილება, რომ ვალდებულებისაგან განთავისუფლება ხდებოდა:

- ა. მფლობელის სგაგუსის გამო (ko-to-no-o-ko),
- ბ. ნაკვეთის სგაგუსის გამო (e-to-ni-jo),
- გ. მფლობელის მიერ განსაკუთრებული დავალების შესრულების გამო.

შესაძლოა, აღნიშნვა o-u-wo-ze ასევე საგანგებო განთავისუფლებას ნიშნავდა. შესაძარებლად შეიძლება გამოდგეს PY Ma, Na სერიების გადასახადთა სიების o-u-di-do-si, რაც e-re-u-te-ro-სთან ერთად განთავისუფლების ფორმად შეიძლება ჩაითვალოს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სასახლის გადაწვის მომენგისათვის მიწისმფლობელობასთან დაკავშირებული ვალდებულებების

რეალური შესრულების ანგარიში ჯერ ვერ შედგებოდა. არ ჩანს არც სანქციები “შეუსრულებლობის” გამო, ხოლო ტექსტში Ed 317 “ურჩი გადამხდელი” ქურუმი ქალის (შდრ. Ep 704.7.8) ნაკვეთი მოხსენიებულია იმ ნაკვეთებთან ერთად, რომელთა პაგრონებიც ამა თუ იმ მიზეზის გამო თავისუფალნი იყვნენ ვალდებულებათა შესრულებისაგან.

ვალდებულებათა “შეუსრულებლობის” ან მათგან განთავისუფლების ფორმათა ასეთი მრავალფეროვნება უნდა მიუთითებდეს არა იმდენად ეკონომიკურ პრობლემებზე, რამდენადაც ერთგვარი გარდაქმნის, რეფორმის მიმდინარეობაზე. რაღაც ერთიანი წესი ჯერ არ ჩამოყალიბებულა და “განთავისუფლების” ყოველი კონკრეტული შემთხვევა ცალკეულ გამონაკლისად აღიქმებოდა სასახლის მხრიდან, თუმცა ასეთი გამონაკლისების ჯამი საბოლოოდ მთელი ka-ma ტიპის მიწის თითქმის ნახევარს აღწევს (28 ერთეული 58-დან).

13. მეგალურგიული წარმოების ამსახველი Jn სერია ძირითადად მჭედელთა სიებს შეიცავს. ტექსტებში ერთი დასახლებული პუნქტის მჭედლები ერთად არიან ჩამოთვლილი. მათ შორის განიხილება ორი ჯგუფი, რომელთაგანაც ერთი ხასიათდება როგორც ta-ra-si-ja e-ko-te (ταλανισίαι ἔχοντες), ხოლო მეორე – a-ta-ra-si-ji (ἀταλάνσιος). ta-ra-si-ja e-ko-te ჯგუფის თითოეული წევრის გასწვრივ აღინიშნება ბრინჯაოს გარკვეული რაოდენობა. ჯგუფს მოსდევს ჯამური რაოდენობა ბრინჯაოსი, ზოგჯერ ბასილევსის სახელიც. შემდეგ ჩამოთვლილი არიან a-ta-ra-si-ji ka-ke-we. სავარაუდოა, რომ ამ ჯგუფში ერთიანდებიან ასევე di-e-ro. ორი აშკარად მჭედელთა ჯგუფშია ჩართული, დანარჩენნი თითქოს გამოყოფილნი არიან, მაგრამ არც მათ და არც მჭედლებს ბრინჯაოს რაოდენობა არა აქვთ მიწერილი.

ტექსტების სწორი ვაგება დიდად არის დამოკიდებული გერმინის ta-ra-si-ja ბუსტი მნიშვნელობის დადგენაზე. სრულიად აშკარაა,

რომ ეს გერმინი მჭედრო კავშირშია ბრინჯაოსთან, მაგრამ ამ კავშირის ხასიათი დაუდგენელია. მკვლევრები სრულიად განსხვავებულ ინტერპრეტაციებს გვთავაზობენ.⁷

საივარაუდოა, რომ სასახლე იმპორტის და გადასახადების ხასიათი იქნდა ნედლეულს, რომელსაც სამეფოს სხვადასხვა კუთხეში მტხოვრებ მჭედლებს ადგილობრივ დასამუშავებლად უნაწილებდა ასეთ შემთხვევაში სასახლე დაინტერესებული იყო არა მარტო ნედლეულისა და მისი მიმღების აღრიცხვით, არამედ მჭედელთა სრული სიითაც. ჩემი აზრით, მჭედელთა სრული სიის და, მათ შორის, ta-ra-si-ja-ს მქონეთა ბუსტი აღრიცხვა სასახლეს საშუალებას აძლევდა სწორად დაეგეგმა ლითონის წარმოებაც და გადასახადებიც ta-ra-si-ja-ს გარეშე დარჩენილი მჭედლები ასრულებდნენ რიგითი მეთემის შესაბამის ვალდებულებებს – ამუშავებდნენ მიწას, იხდიდნენ სელისა თუ სხვა სახის ნაგურალურ გადასახადებს, და მზად იყვნენ საჭიროების შემთხვევაში ta-ra-si-ja-ს მისაღებად. მჭედლებში, რომელთაც დაეკისრათ სასახლის შეკვეთის შესრულება, გარკვეული დროის მანძილზე თავისუფლდებოდნენ სხვა ვალდებულებათა შესრულებისაგან.

შემოთ მოყვანილი ტექსტებიდან არ ჩანს, თუ რა პროლექცია უნდა დაშნადებულიყო მჭედლებზე განაწილებული ბრინჯაოსაგან. შესაძლოა, ნაწილობრივ, ამ საკითხს ტექსტი Jn 829 ჰყენდეს შუქს: სახელმწიფოს ფუნქციონერებს მოაქვთ ბრინჯაო ისრისა და შუბისძირების დასამზადებლად. ერთი მჭედლისათვის მიცემული მინიმალური რაოდენობა, რომელიც ტექსტებში დასტურდება – 1,5 კგ, სუბსტანცია არ არის ცოცხა, თუ მისგან 1,5-2 გ წონის ისრისპირები იყო დასამზადებელი. თუ, ერთი მხრივ, თითქმის მთელი სახელმწიფო შეკვეთა გაძრიდან ვაგანილი ბრინჯაოს იარაღად გადადნობას გეგმისხმობდა, ხოლო, მეორე მხრივ, ტექსტში Ja 749 აღრიცხული 1046 კგ ბრინჯაო მთელ სამეფოში არსებულ ბრინჯაოს მარაგად

⁷ უკრო მეგალურად, აგრეთვე ბიბლიოგრაფიისათვის იხ. იქვე, 94 შმდ.

ჩვეულებით, ეს ტექსტები, შესაძლოა, სავაჭრო გზების მოშლის, პოლიტიკური არასტაბილურობის და მგრის შემოსევის მოლოდინის საბუთად გამოდგეს.⁸ თუმცა ჩემს მიერ რეკონსტრუირებულ ვალდებულებათა სისტემის ფარგლებში მჭედელთა დასაქმების სურათი არ გოვებს ექსტრემალურ სიგუაციაში ძალებისა და რესურსების სრული მობილიზაციის შთაბეჭდილებას.

2. მგრის შემოსევის მოლოდინი ან თავდაცვის ორგანიზაცია, პირველ ყოვლისა, ჯარისა და ფლოტის შეგროვებაში უნდა გამოეყენებინა.

2.1. ცალკეული ოლქებიდან პლევრონში ოთხიდან რვა მდე მენიხის გაგზავნას (An 1) ან სამსახურში გამოუცხადებელი თითო-ორი ოლა მენიხის აღნუსხვას (An 724) ქუდზე კაცის გაყვანასთან არაფერი აქვს საერთო.

სერიოზული საზღვაო ძალა – ხუთასზე მეტი მენიხე – აღრიცხულია მხოლოდ ერთ ტექსტში (An 610). მათგან 40 კაცი პილოსის მეფე უხელაონს ახლავს, 20 – სარდალ ვედანევს, დანარჩენები კი ცალკეული სოფლებიდან გამოდიან და დახასიათებული არიან სოციალური, პროფესიული თუ თანამდებობრივი ნიშნით. შესაძლოა, ეს ტექსტი უფრო მორიგი ყაჩაღური ლაშქრობისათვის სამზადისს ასახავდეს, ვიდრე თავდაცვით ღონისძიებებს. ერთი დასახლებული პუნქტიდან მრავალი ბრძოლისუნარიანი კაცის ერთდროული გაყვანა სრულიად ბუნებრივად მიმაჩნია: ხომალდის (ან ხომალდთა პატარა ჯგუფის) ეკიპაჟის ნათესავ-მემობლებით დაკომპლექტება მიზანშეწონილიც უნდა ყოფილიყო და, თითქოს, ირიბად სხვა ტექსტიდანაც (Ad 684) დასტურდება. ხუთი ჭაბუკისა და ორი ბიჭისაგან შემდგარი ჯგუფის მშობლებად ამ ტექსტში მოიხსენიებიან მენიხეები a-pu-ne-we-დან და პილოსში მყოფი მრთველი ქალები ti-na-to-დან (ალბათ, სამხედრო ნადავლის სახით ჩამოყვანილები აღნიშნული მენიხეების მიერ).

⁸ Baumbach, op. cit., 30f.

2.2. ექვსი-ka ტექსტებმა (An 657, 654, 519, 656, 661) ბევრი სტრატეგიის უკრძალავს მიიპყრო. მიუხედავად ამისა, ამ ტექსტებთან დაკავშირებით უამრავი უპასუხო კითხვაა დაგროვილი – დაწყებული ცალკეული სიტყვების გაგებიდან მთლიანი დოკუმენტის მიზანდასახულების ამოცნობამდე. თითქმის უდავოა, რომ ტექსტები სანაპირო ზონის დაცვის სისტემას ასახავენ. სანაპირო დასახლებულ პუნქტებში განლაგებული იყო რაზმები, რომლებიც მეთაურის სახელით მოიხსენიებიან. მეთაურს მოსდევს რამდენიმე საკუთარი სახელი (ოფიცერი ან მზვერავი) და ამა თუ იმ, ჩვენთვის, ძირითადად, გაუგებარი ტერმინით დახასიათებული ჯგუფი კაცებისა – ათიდან ასობამდე. ბევრ შემთხვევაში რაზმებს მიმაგრებული ჰყავდათ ეტლიანები. მეტბოლთა საერთო რაოდენობა დაახლ. 800 კაცს შეადგენდა. სანაპიროს გასწვრივ ისინი არათანაბრად იყვნენ განაწილებული, სავარაუდოა, სათვალთვალო პოზიციისა და თავდასხმის ადგილების გათვალისწინებით. თითოეულ რაზმს უნდა შესძლებოდა მეტობრეთა 30-50 კაციანი ხომალდის უვნებელყოფა ან ძირითადი ძალების დროული გაფრთხილება მასშტაბური თავდასხმის შემთხვევაში. დამოუკიდებლად იმისაგან, მთელი რაზმი მოძრაობდა სანაპიროს გასწვრივ, თუ ის სოფელში იყო დაბანაკებული და დაზვერვით 4-5 კაცს აგზავნიდნენ, დაცვის ეს სისტემა ძველი სამყაროსათვის ჩვეული არასტაბილური მშვიდობის შესაფერისად მიმაჩნია. ჩრდილოეთ საზღვრებზე სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში ჩაბმული სამეფო ვერ იყოლებდა რეგერში სანაპიროს გასწვრივ გაფანტულ 800 კაცს.

2.3. ექსტრემალური სიგუაციის საბუთად მოჰყავთ ასევე ტექსტები, რომლებშიც ოქროზეა საუბარი.⁹ საკმაოდ დაზიანებული ფირფიტა Jc 438 შეიცავს სხვადასხვა მოხელეთა სიას, სადაც თითოეულს ოქროს გარკვეული რაოდენობა შეესაბამება. ტექსტის უნიკალიტეტისა და ურავლენობის გამო ძნელია იმის განსაზღვრა,

⁹ Baumbach, op. cit., 32ff.

საქმე სტანდარტულ გადასახადთან ვვაქვს, თუ ექსტრემალურ სიტუაციაში გროვდება ოქრო საკუთარ ღვთაებათა თუ მტრის მოსასყიდად.

Ac 303: "პილოსი: ქურუმი ქალის მხეველნი წმინდა ოქროსათვის, 14 ქალი." საფარაულოა, რომ ამ ქალებს ეკისრებოდათ გარკვეული პასუხისმგებლობა გაძრის ოქროზე. კადასტრის მიხედვით, ქურუმი ქალის, ერთიას და მისი პერსონალის მიწა სფაგია-ნიაში იყო. შესაძლოა, საფრთხის მოლოდინში გაძრის საგანძური პილოსის სიმაგრეში გახიზნეს.

ტექსტი Tn 316 აგრეთვე უნიკალურია და აღწერს რიგუალს, რომლის შინაარსიც ჩვენთვის მთლად გასაგები არ არის. სხვადასხვა ღმერთებს ოქროს ნივთებთან ერთად სწირავენ თითო ქალს ან კაცს, რაც შეიძლება განვიხილოთ სასოწარკვეთილი მესენიელების უკანასკნელ ცდად. თუმცა, ძნელია იმის თქმა, რომ ამგვარი მსვლელობა და შესაწირი მხოლოდ უკიდურესი გაჭირვების დროს ეწყობოდა. გაურკვეველია, ვინ იყვნენ შეწირული პირები ღმერთებისადმი მათ შეწირვამდე და რა ბედი ეწვეათ მათ შემდგომ, რას ნიშნავს "შეწირვა". გვიანდელი პარალელების გათვალისწინებით, მონის ღმერთისათვის შეწირვა მისი განთავისუფლების ერთ-ერთ ფორმად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, მაგრამ აქ არც პრიმიტიული, სისხლიანი მსხვერპლშეწირვაა გამოსარიცხი და არც ერთგვარი რიგუალი, რომლის ძალითაც ეს პირები გარკვეულ სტატუსს იძენდნენ, ეულგის მსახურები, ქურუმები ხლებოდნენ.¹⁰

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, პილოსის არქივის ტექსტებში, სურვილისამებრ, შეიძლება დავინახოთ როგორც ნებისმიერი სახის კატასტროფის მოახლოება, ასევე სრულიად ნორმალური, უღრუბლო ცხოვრების სურათი. ტექსტებში კატასტროფის ერთადერთი უცყუარი საბუთი არის მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ამ ტექსტებმა ჩვენამდე მოაღწია.

¹⁰ ორი უკანასკნელი ტექსტის სიბიბლიოგრაფიისათვის იხ. გორდემიანი, *do-ero*, 80, 86 შმშ.

Pylos Awaiting for the End

Some Linear B texts (or groups of the texts) from Pylos could be regarded as reflecting a state of emergency, be it a foreign invasion or economical crisis, but in any case there are different possibilities of their interpretation. The only doubtless evidence for a state of emergency in the pylian texts is the existence of these texts. The clay tablets were preserved by the fire which destroyed the palace.

სამხედრო ან ეკონომიკური კრიზისის მდგომარეობის შესახებ პილოსის ტექსტებში არაა არც ერთი უდასტურებელი მითითება. თუმცა, ზოგიერთ ტექსტში (მაგ. Tn 316) აღწერილია მსხვერპლშეწირვის რიგუალი, რომელიც შეიძლება განვიხილოთ სასოწარკვეთილი მესენიელების უკანასკნელ ცდად. თუმცა, ძნელია იმის თქმა, რომ ამგვარი მსვლელობა და შესაწირი მხოლოდ უკიდურესი გაჭირვების დროს ეწყობოდა. გაურკვეველია, ვინ იყვნენ შეწირული პირები ღმერთებისადმი მათ შეწირვამდე და რა ბედი ეწვეათ მათ შემდგომ, რას ნიშნავს "შეწირვა". გვიანდელი პარალელების გათვალისწინებით, მონის ღმერთისათვის შეწირვა მისი განთავისუფლების ერთ-ერთ ფორმად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, მაგრამ აქ არც პრიმიტიული, სისხლიანი მსხვერპლშეწირვაა გამოსარიცხი და არც ერთგვარი რიგუალი, რომლის ძალითაც ეს პირები გარკვეულ სტატუსს იძენდნენ, ეულგის მსახურები, ქურუმები ხლებოდნენ.

კავკასიისა და ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურების ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი

კავკასია და ანატოლია, ერთი და იმავე ცირკუმპონტური ზონის, ანუ შავი ზღვის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიების აღმოსავლეთი და სამხრეთი ნაწილები, წარმოადგენდნენ და წარმოადგენენ ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის დამაკავშირებელ რეგიონებს, მათ შორის გადებულ "ხიდებს". ეს გარემოება განსაზღვრავდა ორთავე რეგიონის განვითარების სხვათაგან განმასხვავებელი ნიშან-თვისებების საერთო ხასიათს. მათი ისტორიული, კულტურული, სოციალური და ეკონომიკური განვითარება ხასიათდება საშუალებდო ადგილით ახლოაღმოსავლურ და ევროპულ ევოლუციურ მოდელებს შორის. ანატოლიასა და კავკასიაში მოიპოვება საბუთები ე.წ. "სიმბიოზური კულტურების" არსებობისათვის, რომლებიც ეფუძნებოდნენ არა მხოლოდ ახლოაღმოსავლურ, არამედ ევროპულ ტრადიციებსაც. მაგ., კავკასიის ყორღანული კულტურები, ან ანატოლიური "სამეფო აკლდამების" კულტურა.

კავკასიასა და ანატოლიას ბევრი აქვთ საერთო ტოპოგრაფიული და კლიმატური განსხვავებულობის რეგიონალური თავისებურებებისა და ლითონის მადნეულის საბადოების მხრივ. ორთავე ამ რეგიონის შემადგენელი ნაწილების ერთმანეთის მიმართებით განცალკევებული მდებარეობა ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა სრულიად განსხვავებული ხასიათის მოსახლეობის თანაარსებობისათვის.

კავკასია, ანატოლიის მსგავსად, ხასიათდებოდა კლასთა წარმოქმნის "ანატოლიური მოდელით" - განვითარების ნელე ტემპით და მიწათმოქმედების დაბალი წარმადობით; ეკონომიკური დიფერენციაცია და ხელოსნობის განვითარება ორივე მხარეში სტიმულირებული იყო მეზობელი სირია-მესოპოტამური ცივილიზაციების მიერ. ამავე დროს, მთელმა რიგმა თავისებურებებმა გამოიწვიეს კლასობრივი საზოგადოების აღმოცენება და სახელმწიფოებრიობის

ჩამოყალიბება ანატოლიაში ბევრად უფრო ადრე, ვიდრე კავკასიაში - ძვ. წ. გვიან მესამე - ადრე მეორე ათასწლეულში.¹

საზოგადოებრივ განვითარებაში მომხდარი მსგავსი ხარისხობრივი ნახტომი ითხოვდა მრავალი ცვლილების ურთიერთზემოქმედებასა და შეთანაწყობას. თუმცა ცენტრალურ ანატოლიაში ცხოვრების მეომრული წესი, ძირითადი საშუალება იყო ურთიერთმებრძოლი ტომების მიერ საზოგადოებრივი მოწყობის სახელმწიფოებრივი დონის მისაღწევად². სპეციალურ ლიტერატურაში ხაზგასმულია, რომ ცენტრალური ანატოლიის წინა-ხეთური ხანის თემები შედგებოდნენ განსხვავებული წარმომავლობის ეთნიკური ჯგუფებისაგან, რომელთა თანაარსებობას "სიმბიოზური" ხასიათი ჰქონდა.³

ზემოაღნიშნული საომარი გარემო საბოლოო ჯამში შედეგი იყო ადრეული ბრინჯაოს ხანის ანატოლიაში ახალი მოსახლეობის განსხვავებული ნაკადების შემოჭრისა, განსაკუთრებით მის ცენტრალურ ნაწილში. მოსახლეობის ამ ნაკადების წარმომავლობა ანდა მათი შემდგომი ბედ-იღბალი, ჩემი აზრით, დაკავშირებული იყო კავკასიასთან ან მის უშუალოდ მომიჯნავე მხარეებთან.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის პირველი ფაზა

ჩრდილოეთ და ცენტრალური (ანუ შიდა) ანატოლიური კულტურების ადრეული ბრინჯაოს ხანის პირველი ფაზა (ე. წ. გვიანი ხალკოლითი) ნაწილობრივ ბალკანეთიდან შემოჭრილი იმიგრანტების მემკვიდრეობას წარმოადგენს, მიწათმოქმედთა ამ მიგრაციის

1 მსოფლიოს სხვადასხვა საზოგადოებებში წარმოდგენილია სახელმწიფოთა წარმოქმნის განსხვავებული მოდელები. ბევრად უფრო გვიან ხანაში, ძვ. წ. გვიან მეოთხე - ადრე მესამე საუკუნეებში, იბერიის (აღმოსავლურ-ქართული) სახელმწიფოს წარმოქმნა ცენტრალურ ამიერკავკასიაში, ჩემი აზრით, ძირითადად დაკავშირებული იყო თანადროული ელინისტური საზოგადოების საჭიროებასთან დაეცვა დიდი კავკასიონის მთაგრეხილში გამავალი "კავკასიის კარიბჭე" და მასთან ერთად მთელი იმდროინდელი ახლოაღმოსავლურ-აღმოსავლეთხმელთაშუაზღვისპირეთული კულტურული სამყარო გადამთიელი მომთაბარე ტომების მოძალებისაგან.

2 Stocker 1987, 372.

3 Orlin 1970, 233; Gorny 1995, 66.

გამომწვევი მიზეზი გაურკვეველია, მაგრამ უფრო სავარაუდო ჩანს ეს მოვლენა გამოწვევა ჩრდილოშავი ზღვისპირეთელი მესაქონლეების დასავლეთისაკენ გადაადგილებას. მიჩნეულია, რომ ამ დროისათვის ანატოლიაში უნდა შემოედღწიათ არა მარტო გადაადგილებულ ბალკანურ-დუნაური წარმომავლობის მქონე მიწათმოქმედებს, არამედ ყორღანული კულტურის მატარებელ ზოგიერთ ჯგუფსაც⁴.

ბალკანელ მიწათმოქმედთა ძველი კულტურის გაუჩინარების შემდეგ მისი ნაშთები, როგორც ზოგიერთი მეცნიერი ვარაუდობს, შემორჩა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაწილში და ეგეოსის ზღვის აუზში კრეტასა და კიკლადებზე და ყველგან ნათლად ამჟღავნებდნენ თავის არაინდოევროპულ ხასიათს⁵. უფრო ადრე კარპატების, დუნაისპირეთისა და ბალკანეთის ეს მიწათმოქმედი თემები ასევე განიცდიდნენ მოსახლეობის ახალი ნაკადების შემოჭრას,

დრეკილი მან დიპლომატიკაში და სხვა მიზნით მოქმედებდა იმდროინდელი

4 Yakar 1981, 94-103. მ. გიმბუტასის აზრით, ჩერნავოდა/ზადენ/კოცოფენისა და "სფეროსებრი ფორმის ამფორების" კულტურები ჩამოყალიბდნენ არაინდოევროპული და ინდოევროპული სოციალური სტრუქტურებისა და სიმბოლური სისტემების შერწყმის შედეგად (Gimbutas 1988, 455).

5 Gimbutas 1982, 1-60; Gamkrelidze/Ivanov 1985c, 181. გარდა ნეოლითის მომდევნო ხანის საბერძნეთში არაინდოევროპული სუბსტრატის არსებობის სასარგებლოდ მეტყველი რიგი მონაცემებისა, რაც სათანადოდ არის ასახული ადგილობრივ ტაპო-, ანთროპო- და ეთნონიმებში, ფლორის (ხეების) სახელწოდებებში მომხდარი ცვლილებები მნიშვნელოვანი გარემოებაა საბერძნეთის შედარებით გვიანი ინდოევროპეიზაციის სამტკიცებლად (Mallory 1989, 66-69, 161, 180). ვინაიდან ბერძნულ ენაში დადასტურებულ და არა-ინდოევროპულად მიჩნეულ ნასესხობათა კორპუსი საკმაოდ შთამბეჭდავია იგი ასახავს ლექსიკონის მრავალ მხარეს და წარმოადგენს ერთიან ლექსიკურ ფენას (Furnée 1972, 399) - ვარაუდობენ, რომ ნასესხობათა მსგავსი მოდელის ყველაზე უფრო ლოგიკური ახსნა იქნებოდა ბერძნული ენის გავრცელების წარმოდგენა მეტად მცირე, თუმცა შესაძლოა პოლიტიკურად დომინირებული, ჯგუფის მიერ ბევრად უფრო მრავალრიცხოვან და აქ ადრევე დაფუძნებულ მოსახლეობაზე (Ehret 1988, 573). აღსანიშნავია, რომ ჰომეროსის დროს კრეტა ჯერ კიდევ იყო "ოთხმოცდაათი ენის ქვეყანა" (Od. 19,172-177), ხოლო კლასიკური ხანის მწერლები საბერძნეთის მრავალ მხარეს პელაზგების მიერ დასახლებულად მიიჩნევდნენ (II, II,840-843, X,429; Herod., I,57, II,51, IV,145, V,26, VI,137, VII, 94f.; Strabo, V,II,4, XIII,III,3).

ძირითადად დასავლეთის მხრიდან, რომელიც ინდოევროპელების გამოჩენის ხანამდე დასახლებული ჩანს ამ უკანასკნელთაგან განსხვავებული წარმომავლობის ტომებით - ლიგურებით, პიკტებით, ხასკებით, აქვიტანელებით, ეტრუსკებით, იბერებით, ტარტესელებით, ასევე რეტულ, აღმოსავლეთ-იტალურ, მესაპურ და სიცილის ენებზე მოლაპარაკე მოსახლეობით⁶. ძნელია არ დავეთანხმოთ იმ სპეციალისტებს, რომლებიც იბერიის ნახევარკუნძულის, ხმელთაშუაზღვის კუნძულების, სამხრეთ საფრანგეთის, დასავლეთ ევროპის ატლანტიკური ნაპირების, აპენინის ნახევარკუნძულისა და ბრიტანეთის დიდი ნაწილის წინაისტორიული ხანის ფაქტიურად მთელ მოსახლეობას არაინდოევროპულად მიიჩნევენ⁷.

მეტად ძნელი დასაჯერებელია, რომ ადრეული ინდოევროპელი მიწათმოქმედების ანატოლიიდან ჩრდილო-დასავლეთი მიმართულებით თანდაწინ მიემართებოდა დასაბამი მისცა ევროპაში საკვებწარმოებითი ეკონომიკის აღმოცენებასა და მის "ნეოლითიზაციას"⁸. ამასთანავე სავსებით ნათელია, რომ ეგეოსურ-მცირეაზიური ზეგავლენა ასრულებდა უმნიშვნელოვანეს როლს ცენტრალური და დასავლეთხმელთაშუაზღვისპირეთული ნაყოფიერების კულტისა და მატრიარქალური საზოგადოების მქონე ძველი ლითონების ხანის

დროის ეგეოსურ-მცირეაზიური ზეგავლენის როლის შესახებ

6 D'iakonov 1985, 109.

7 Zvelebil/Zvelebil 1988, 576.

8 შტრ. Renfrew 1987 *passim*. მ. გიმბუტასის აზრით, ევროპის ლინგვისტური სუბსტრატი არის არა მეზოლითური ეკონომიკისა და ტექნოლოგიის ამსახველი, არამედ ნეოლითურის - მარცვლეულისა და პარკოსანი მცენარეების სახელწოდებების უმეტესი ნაწილი ინდოევროპელების მიერ შეთვისებული იყო ადგილობრივი, ძველი ევროპული, სუბსტრატიდან (Gimbutas 1988, 454). როგორც ეს დაახლოებით ნახევარი საუკუნის წინათ იყო შენიშნული ლ. ბერნაბო ბრეას მიერ, ხმელთაშუაზღვისპირეთში, რომელიც ძალზე დიდი ხნის განმავლობაში შეიძლება მიჩნეულ იქნას ყველაზე ნაკლებ ინდოევროპულად ევროპის სხვა ნაწილებთან შედარებით, ადრეული ნეოლითის კულტურები - ძალზე ახლომდგომნი ერთმანეთთან მათთვის დამახასიათებელი ჭედულორნამენტური კერამიკით - გავრცელებულნი ჩანან ზღვის მეშვეობით, სავარაუდოდ, სამხრეთანატოლიურ-ჩრდილოსიბირული რეგიონიდან (Bernabò Brea 1957, 39-41).

ცივილიზაციების ჩამოყალიბებაში⁹. ყოველივე ამის გამო, მე უფრო იქით ვიხრები, რომ მცირე აზიიდან ევროპაში შეტანილი საწყისი მიწათმოქმედების ჩვევების გავრცელება დაფუძვნირო არა ინდოევროპელთა დემიურ დიფუზიას,¹⁰ არამედ მცირე აზიის წინაინდოევროპული მოსახლეობისას.

დღესაც კი ევროპის მთელ გაყოლებაზე წინაინდოევროპული სამყაროს მემკვიდრეობა შეინიშნება Rh ნეგატიური სისხლის ჯგუფის გავრცელების მეშვეობით, ჯგუფისა, რომელიც მხოლოდ ევროპული წარმომავლობის მოსახლეობისათვის არის დამახასიათებელი. Rh ნეგატიური გენის ყველაზე მაღალი პროცენტული შემადგენლობა, 55%, და Rh ნეგატიური ინდივიდუალებისა, 25-30%, გვხვდება ბასკებს შორის. რამდენადმე ნაკლებია ჩრდილო-დასავლეთ ევროპაში (16%-ია Rh ნეგატიური ინდივიდუალებისა ინგლისში) და კიდრე უფრო ნაკლებია, 12-15% - ცენტრალურ ევროპაში, 9-12% - ჩრდილოეთ-ცენტრალურ და ჩრდილოაღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთსა და ახლო აღმოსავლეთში¹¹. მისი სიხშირე უმნიშვნელოა მსოფლიოს ყველა სხვა ნაწილში¹². კავკასიაში, ძირითადად დასავლეთ ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში, ანუ დასავლეთ საქართველოში, Rh ნეგატიური ფენოტიპის სიხშირე ზოგჯერ 20% აღემატება¹³. აშკარა ხდება, რომ ევროპაში შედარებით გვიანდელი იმიგრან-

9 ანგარიში უნდა გაეწიოს შეხედულებას, რომლის თანახმადაც ევროპაში მიწათმოქმედების გავრცელების ადრეული თარიღის გამო შეუძლებელია იმის წარმოდგენა, რომ ამ მოვლენასთან დაკავშირებული ენობრივი ჯგუფი (ანუ მიწათმოქმედების შემომტანნი) ისტორიული ხანისათვის სადმე შემორჩენილიყო რამდენადმე შესაცნობადი სახით. ენობრივი მსგავსება ასეთი ჯგუფის შემორჩენილ წევრებს შორის რადიკალურად განსხვავებული იქნებოდა ინდოევროპული ენებისათვის დამახასიათებელ ძალზე სპეციფიურ ურთიერშესაბამისობებისაგან (Sherratt/Sherratt 1988, 586).

10 Sokal/Oden/Wilson 1991, 143-145.

11 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 87, 92, 156n.4; Cavalli-Sforza 1991, 73.

12 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 86f.

13 Inasaridze et al 1990, Table 1. ზ. ინასარიძის მონაცემებით, დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონში Rh ნეგატიური ინდივიდუალების სიხშირე აღწევს 25-30% (პირადი ინფორმაცია). Rh სისტემასთან დაკავშირებით, d გენის სიხშირე ქართულ მოსახლეობაში უფრო მაღალია, ვიდრე კავკასი-

ტები, სავარაუდოდ ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკენი, უპირატესად Rh პოზიტიურის მატარებლები უნდა ყოფილიყვნენ.

ABO სისხლის ჯგუფების მონაცემთა განხილვის დროსაც, ისევ პირენეები ("კელტურ" დასავლეთ ევროპასთან და ხმელთაშუაზღვის კუნძულებთან ერთად) და დასავლეთ ამიერკავკასია ავლენენ O ჯგუფის მაღალ სიხშირეს¹⁴. გენების სიხშირის საშუალო მაჩვენებლები ნათელყოფენ ორივე ამ რეგიონის უნიკალურ გენეტიკურ ადგილს ევროპის, ხმელთაშუაზღვისპირეთისა და ახლო აღმოსავლეთის სხვა მოსახლეობასთან მიმართებაში¹⁵. ვინაიდან იმ სახის მონაცემები, როგორცაა Rh ფაქტორი და ABO სისტემა მიგვანიშნებენ ისტორიული ხასიათის მოვლენების მნიშვნელოვან როლზე მათ გეოგრაფიულ გავრცელებაში¹⁶, შესაძლებლობა გვეძლევა ვივარაუდოთ, რომ ზემოთ წარმოდგენილი სურათი უნდა ასახავდეს წინაინდოევროპული მოსახლეობის გენეტიკურ შემორჩენას აღნიშნულ მხარეებში, რასაც აგრეთვე ეხმიანება ლინგვისტური მონაცემები. თუმცა ჯერ კიდევ არ არის შესაძლებელი უფრო სპეციფიურად იყოს გარკვეული

ის სხვა ეთნიკურ ჯგუფებში და აგრეთვე აღემატება ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილთან შედარებით, მაგ., ზუგდიდის რაიონში იგი 48%-ზე მეტია (Nasidze et al. 1990, 612, Table 2; Inasaridze et al. 1990, 718, Table 2).

14 Mourant 1954, 10, 44-53, 57f.; Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 63-65, 70-74, 144, 176, Table 1.1. მთლიანობაში, ABO სისტემასთან დაკავშირებით, O გენის ყველაზე მაღალი სიხშირე კავკასიაში - 69% (დასავლეთ საქართველოში - 72-78%, ფენოტიპების სიხშირით - 54-62%) და B გენის ყველაზე დაბალი სიხშირე - 8% (დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონში - 2-4%) საქართველოში (A გენის სიხშირე აქ არის - 22.6%) შეინიშნება (Nasidze et al. 1990, 611f., Table 1; Inasaridze et al. 1990, 715-718, Tables 1 and 17).

15 შდრ. Ammerman/Scavalli-Sforza 1984, 86f.; Inasaridze et al. 1990, 722.

16 Ammerman/Cavalli-Sforza 1984, 136. შეგვიძლია გავიხსენოთ, რომ მრავალი წლის წინათ, ანთროპოლოგიური მონაცემების საფუძველზე მიიჩნეოდნენ, რომ ლინგვისტური ოჯახი, რომელიც გადაშენდა ევროპაში, ჯერ კიდევ იყო შემორჩენილი კავკასიაში, ძველ კავკასიურ ენებზე, ქართულზე და სხვებზე მოლაპარაკეთა შორის (Ungand 1936, 15).

თუ რომელ ენობრივ ჯგუფს განეკუთვნებიან ეს მონაცემები¹⁷. წინაინდოევროპული სამყარო სინამდვილეში სულაც არ იყო ჰომოგენური, იგი შედგებოდა ერთმანეთისაგან სავსებით განსხვავებული ელემენტებისაგან, ზოგჯერ ერთმანეთისაგან კიდევ უფრო დაშორებულიებისაგან, ვიდრე იყო რომელიმე მათგანი "ინდოევროპულისაგან", ამავე დროს, ზოგიერთი უეჭველი ლექსიკური პარალელი და მნიშვნელოვანი სიახლოვე ზმნის უღლებაში სამხრეთკავკასიურსა (ქართველურ) და ბასკურ ენებს შორის¹⁸, ზემომოცემულ გენეტიკური ანალიზების მონაცემებთან შეთანაპირებით, მიუნიშნებს გარკვეულ წინაისტორიული ხანის ურთიერთმიმართებაზე სამხრეთკავკასიელებსა და ბასკებს შორის, მიუხედავად კავკასიასა და პირენეებს შორის არსებული მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული დაშორებისა. მიუხედავად გენეტიკურ რეკონსტრუქციებში ABO სისტემის მიზანშეწონილების შესახებ გამოთქმული სკეპტიციზმისა, შენიშნული იყო, რომ არსებობს ზოგადი თანხვედრა ფიზიკურ სახეობათა სეროლოგიურ მახასიათებლების გავრცელებასა და ენობრივ მონაცემებს შორის, ისევე როგორც ერთი მხრივ ზემოჩამოთვლილებსა და მეორე მხრივ ადრეული ისტორიისა და არქეოლოგიის მწირ მონაცემთა მიერ წარმოდგენილ რეკონსტრუქციებს შორის¹⁹. დიდია ცდუნება დავუკავშიროთ O გენი ევროპის (კავკასიის ჩათვლით) წინაინდოევროპულ მოსახლეობას²⁰, A გენი - ინდოევროპელთა გავრცელებას, ხო-

17 როგორც ეს ხაზგასმული იყო ქ. რენფრიუს მიერ, ლინგვისტური მონაცემები პირდაპირ ვერ მიესადაგებიან გენეტიკურ მონაცემებს და ვერც პირუკუ, ისევე როგორც ისინი ვერ მიესადაგებიან უშუალოდ არქეოლოგიურ ნაშთებს (Renfrew 1993, 44).

18 Allières 1986; Cavalli-Sforza 1988, 129, 132f.

19 შდრ. Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 91. ლ. კავალი-სფორცას სიტყვებით, ალბათ საოცარი უნდა იყოს, რომ ასე ბევრი რამ შემორჩა ენებსა და გენებს შორის მოსალოდნელი კორელაციიდან, მიუხედავად გენებისა და ენების ცვალებადობით გამოწვეული სურათის დამახინჯებისა (Cavalli-Sforza 1991, 78).

20 O სისხლის ჯგუფის მაღალი სიხშირე, ისევე როგორც Rh ნეგატიურისა, დამახასიათებელი ნიშანი ჩანს ევროპის რელიქტური მოსახლეობისა, რომელიც აყრილი იყო თავისი საცხოვრისიდან აღმოსავლეთიდან შემოჭრი-

ლო B გენი - ურალურ-ალთაური მოდგმის ტომების დასავლეთის მიმართულებით გადაადგილებას²¹.

ცნობილია, რომ დროის მონაკვეთი ძვ.წ. გვიანი მეხუთე ათასწლეულიდან ძვ.წ. მესამე ათასწლეულამდე - თავდაპირველად აღმოსავლეთ ევროპასა და ცენტრალური ევროპის აღმოსავლეთ ნაწილში, ხოლო შემდეგ ევროპის სხვა მხარეებში - ხასიათდება მატერიალური კულტურის ფართო და საყოველთაო შეცვლის მოდელის არსებობით, რაც მხოლოდ და მხოლოდ მოსახლეობის ენასა და ეთნიკურ კუთვნილებაში მომხდარ ძირეულ ძვრას შეიძლება მიეწეროს²². ამ ცვლილებათა მამოძრავებელი ძალის საწყისი არეალი განისაზღვრება ხოლმე ჩრდილოშავიზღვისპირეთის სტეპებით, ანუ რეგიონით, რომელიც დღესაც კი გამოირჩევა გენების მაღალი B და A სიხშირეებით და დაბალი O სიხშირით²³. ფართოდ გავრცელებული შეხედულებებით, არეალი მდინარე დნეპრს, ურალს, ჩრდილოეთშავიზღვისპირეთსა და ჩრდილოეთკავსპიისზღვისპირეთს შორის, ე.წ. "ყორდანული კულტურების" სამშობლო, შესაძლოა იყო ამასთანავე ინ-

ლი ახალმოსულთა მიერ (იხ. Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 63-65, 74).

21 მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ამიერკავკასია იმეორებს ევროპისათვის დამახასიათებელ სურათს: მის დასავლეთ ნაწილში, «წინაინდოევროპელი» ქართველებისათვის, ყველაზე უფრო დასამახასიათებელია O გენი; სამხრეთით, ინდოევროპელი სომხებისათვის - A გენი (შდრ. Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 75); აღმოსავლეთ ნაწილში, აზერბაიჯანელებისათვის, რომლებიც განეკუთვნებიან ალთაურ ოჯახს, თუმცა B გენი არ არის დომინანტური, მაგრამ მაინც ბევრად უფრო ხშირია ვიდრე ამიერკავკასიის სხვა ხალხებში (იხ. Nersisyan/Delanyan/Danelyan/Badunts 1994, Tables 1, 2).

22 Ehret 1988, 573. მ. გიმბუტასი შენიშნავს, რომ მიწათმოქმედების საწყისი ეტაპიდან ქრისტიანულ ხანამდე ევროპა შედგებოდა ორი მეტად განსხვავებული ფენისაგან, ძველევროპულისაგან და ინდოევროპულისაგან, ხოლო ის რაც იგულისხმება დღეს ტერმინში "დასავლური ცივილიზაცია" წარმოდგება ამ ორი ფენის, სუბსტრატულისა და სუპერსტრატულის, შერწყმით - მიღებულს ამ ორი იდეოლოგიის, ორი რელიგიისა და ორი სოციალური სისტემის შეჯახების შედეგად (Gimbutas 1988, 454).

23 Mourant 1954, 54; Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 69.

დოევროპული ენების მატარებელი თემების ადრეული და აქტიური ცენტრი, ხოლო მათი ტალღობრივი გავრცელება ამ რეგიონიდან წარმოადგენდა არა ერთგვაროვან და მუდმივ პროცესს, არამედ წყვეტილს, მრავალეტაპობრივს და განმეორებითს²⁴. იმიგრირებული მეომარი მესაქონლეები ალბათ ძალდატანებით ბატონდებოდნენ მათ წინამორბედ, ნეოლითური ევროპის მშვიდობიან მიწათმოქმედ მოსახლეობაზე²⁵. მსგავსი შეხედულება, სპეციალისტების განმარტე-

24 Gimbutas 1982; Zvelebil/Zvelebil 1988, 580f. ჯ. მელორი და დ. ენთონი ტრანსპორტის გამოგონებას კატალიზატორის მნიშვნელობას ანიჭებენ ყველაზე ფუნდამენტურ საზოგადოებრივ ცვლილებებში, მათ შორის ჩრდილო-შავიზღვისპირეთის სტეპებიდან ინდოევროპელთა საწყის მიგრაციაში. დ. ენთონის აზრით, პროტო-ინდოევროპული ერთობა შემოსაზღვრული იყო დასავლეთიდან მდ. დნეპრით და აღმოსავლეთიდან მდინარეებით ვოლგით ან ურალით (Antony 1991, 216). ჯ. მელორის მიხედვით, პროტო-ინდოევროპელები საზოგადოდ განლაგებულნი იყვნენ ტერიტორიებზე გადაჭიმულზე ცენტრალური ან ჩრდილოეთ ევროპიდან პონტურ-კასპიურ სტეპებს მიღმა მდებარე მხარეებამდე, შესაძლოა თვით სამხრეთ ციმბირამდე კი. მისი შეხედულებით, ძვ.წ. მეოთხე ათასწლეულში პონტურ-კასპიურ სტეპებს გააჩნდათ ყველა ის ნიშან-თვისება, რომელიც კი სავარაუდოდ არის რეკონსტრუირებული ინდოევროპული საზოგადოებისათვის ლინგვისტური მონაცემების მიხედვით და რომელიც უნდა ჩამოყალიბებულიყო აღმოსავლეთის სტეპებში, შესაძლოა ვოლგა-ურალის რეგიონში. ამავე დროს, ჯ. მელორი გამოიჩინებს ინდოევროპელთა პირველსაცხოვრების არსებობას დასავლეთ ევროპაში, ხმელთაშუაზღვისპირეთის ევროპულ ნაწილში, ბალკანეთსა თუ ახლო აღმოსავლეთში (Mallory 1989, 147, 177, 183). დ. ენთონი ინდოევროპელთა ფართო განფენას ათარილებს არაუადრეს ძვ.წ. 3300 წ. და არაუგვიანეს 2200 წ. (Antony 1991, 214f.). ჯ. მელორი კი დაახლოებით ძვ.წ. 4500 წ. სავარაუდოდ განსაზღვრავს ინდოევროპულ ენებში დაცულ, ამ ენათა ერთობის დონიდან მემკვიდრეობით მიღებულ, სიტყვათა მარაგის მიხედვით რეკონსტრუირებული კულტურის ყველაზე ადრეულ შესაძლო თარიღს, ხოლო - ძვ.წ. 2500 წ., ან რამდენადმე უფრო ადრეული ხანით პროტო-ინდოევროპულის ფინალურ თარიღს (Mallory 1989, 127, 145, 158).

25 რ. ქროსლანდი ყურადღებას ამახვილებს იმ გარემოებაზე, რომ მიგრანტებს ყოველთვის არ გააჩნდათ ომების საწარმოებელი რევოლუციურად ახლებური ტექნიკა, მაგ. საბრძოლო ეტლები, თუმცა, როგორც ჩანს, წარმატებას ზოგჯერ აღწევდნენ უფრო ეფექტური სოციალური და სამხედრო ორგანიზაციით; კერძოდ, ისტორიული ხანებიდან კარგად არის ცნობილი,

ჩით, შესაძლოა ჯერ ისევ ჰიპოთეტური იყოს, თუმცა სინამდვილესთან ყველა სხვა მოსაზრებასთან შედარებით, უფრო ახლო მდგომია და დაფუძნებულია მთელი რიგი საიმედო მონაცემების ინტერპრეტაციაზე²⁶.

ცირკუმპონტური ზონის საპირისპირო, აღმოსავლეთ და სამხრეთ, რეგიონებში, გარკვეული თანმიმდევრული კავშირები შეინიშნება ადრეული ბრინჯაოს ხანის ცენტრალურ და ჩრდილოეთ ანატოლიურ კულტურებსა და კავკასიისა და საქართველოს უფრო გვიანდელ კულტურებს შორის. მხედველობაში მაცხვს სამხრეთ კავკასიის ქორდანული კულტურები და ადრეული ლითონების ხანის თითქმის ყველა დასავლურქართული კულტურა. ამ უკანასკნელთაგან ერთ-ერთი ადრეული, შავიზღვისპირეთის წინა-პროტო-კოლხური, ანუ ე.წ. "ისპანის ტიპის" კულტურა ხასიათდება ჩრდილოეთ- და ცენტრალურანატოლიურ მასალებთან - კერძოდ, ბუიუქ გიულიუჯაქის, ალაჯა ჰოიუქ IV-ის, სინოპის დემირჩი ჰოიუქის, იქიზთეფეს, კუმითეფე Ib-ს, ტროა I-ის კერამიკასთან - ზოგიერთი საერთო ნიშან-თვისებით²⁷.

იმავდროულად, ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ჩრდილოეგოისურ-ჩრდილოდასავლეთანატოლიურ კულტურებთან მრავალგვარი და მრავალრიცხოვანი კავშირები აქვთ კუნძულ კრეტის უგვიანესი ნეოლითისა და ადრემინოსური ხანის I პერიოდის კომპლექსებს; განსაკუთრებით ტროა I-ის, თერმის და მათ უშუალოდ წინამორბედ კულტურების მასალებში ემებნება მრავალრიცხოვანი პარალელები ადრემინოსური ხანის I პერიოდის ბევრ კერამიკულ თავისებურებას - შესაძლო ნიშანი ჩრდილოური წარმომავ-

რომ ეკოლოგიურად მარგინალურ არეალებში (მაგ., მთებსა და უდაბნოებში) მცხოვრები მოსახლეობა რეგულარულად ავსებდა თავის ქონებას ბევრად უფრო მდიდარი ბინადარი მოსახლეობის ხარჯზე, მათი დარბევებისა თუ მათ მიწებზე გადასახლების შედეგად (Crossland 1992, 251).

26 Meid 1989, 303.

27 ჯ. იაქარის აზრით, ტროის ზეგავლენა აღწევს აღმოსავლეთ ანატოლიამდე (Yakar 1979, 54; შდრ. Merpert 1987, 128).

ლობის მოსახლეობის სამხრეთ ეგეოსის ზღვისპირეთში ინფილტრაციისა²⁸.

მეცნიერთა შორის ერთსულოვნება სუფევს იმ ფაქტთან დაკავშირებით, რომ ინდოევროპელთა სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში შეღწევის შედეგად, წინაინდოევროპული მოსახლეობა ნაწილობრივ ასიმილირებული, ხოლო ნაწილობრივ სამხრეთისაკენ, ეგეოსის ზღვისპირეთისაკენ და კიდევ უფრო შორს, კუნძულებისაკენ იყო განდევნილი; კიკლადური კულტურის ჩამოყალიბებაც სწორედ წინაინდოევროპელი ტომების მიგრაციას უკავშირდება. კრეტის ცივილიზაცია, რომელიც ძვ.წ. მესამე ათასწლეულში კუნძულზე ახალმოსულთა გამოჩენის შედეგად აღმოცენდა, განიხილება ხოლმე როგორც წინაინდოევროპული (იგივე ძველი ევროპული) კულტურის ყველაზე ახალგაზრდა და ამავე დროს ყველაზე სიცოცხლისუნარიანი შთამომავალი²⁹.

ვინაიდან, არავითარი არქეოლოგიური მონაცემები არ მოიპოვება კრეტაზე მოსახლეობის მომდევნო იმიგრაციის თაობაზე მთელი ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში მიკენელთა გამოჩენის ხანამდე, რომლებიც B-ხაზოვან დამწერლობას იყენებდნენ დაახლოებით ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის შუა ხანებში, უფრო ადრეული A-ხაზოვანი უნდა ყოფილიყო არქეოლოგიის გადასახედიდან ის არაინდოევროპული და არასემიტური ენა, რომელიც ჯერ კიდევ ტროა I ხანაში გამოიყენებოდა და ამავე დროს წარმოადგენდა ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის კრეტული ენის განვითარებულ და დამწერლობა სახეობას³⁰.

არქეოლოგიურ კავშირებს დასავლურანატოლიურ-ჩრდილო-ეგეოსურ არეალსა და კრეტას შორის, ერთი მხრივ, და ჩრდილოეთ ანატოლიასა და დასავლეთ ამიერკავკასიას შორის, მეორე მხრივ, შესაძლოა მოეპოვებოდეს ლინგვისტური საფუძველი, ვინაიდან,

28 Warren 1973, 41, 43.

29 Gimbutas 1974, 236-239; Haarmann 1989, 252f. მ. გიმბუტასის შენიშვნით, ძველი ევროპული ტრადიციები არსებობას განაგრძობდნენ მხოლოდ არაინდოევროპულ სამხრეთ ევროპაში და თავისი განვითარების მწვერვალს მიაღწიეს ეგეოსის ზღვის კუნძულებსა და კრეტაზე (Gimbutas 1988, 454).

30 Warren 1973, 43, 45.

როგორც ზოგიერთი ენათმეცნიერი ვარაუდობს, წინაბერძნული ენა, გერცელელებული აგრეთვე კრეტაზე A-ხაზოვანი დამწერლობის არსებობის ხანაში, გარკვეულ საერთო ნიშან-თვისებებს ავლენს ქართველურ ენებთან³¹. ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ *-s(s)-*, *-nth-/nd-* სუფიქსიანი ტოპონიმები, ფართოდ გავრცელებული ჩრდილოეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში და უპირატესად წინაინდოევროპული სუბსტრატული ენების კუთვნილებად მიჩნეული, დამახასიათებელია ქართველურისათვისაც³². თუ ჩვენ აგრეთვე მხედველობაში მივიღებთ, შემჩნეულ ლინგვისტურ პარალელებსაც ქართველურ-ბასკურ და ქართველურ-ეტრუსკულ ენებს³³ შორის და შევეცდებით წინადადებლობითი ხანის გარემოს რეკონსტრუქციისას მხოლოდ ლინგვისტურ მონაცემებზე არ ვიყოთ დამოკიდებულები, უნდა მოვხაერხოთ ამ მონაცემების არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე ინტერპრეტაცია.

თუ ერთი მხრივ, მაცდურად გამოიყურება პერსპექტივა ამ პრობლემის დაკავშირებისა ადრეული მიწათმოქმედების მიერ ევროპის “ნეოლითიზაციის” ზემოდასახელებულ პროცესთან, მეორე მხრივ, მოიპოვება არქეოლოგიური მონაცემები ანატოლიასა და საბერძნეთში ბალკანეთის მთიანეთის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებიდან “გვიან ნეოლითური” მოსახლეობის ინფილტრაციის თაობაზე³⁴. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ტროა I წრის ანატოლიური კულტურები დაკავშირებულნი ჩანან ცენტრალური ევროპის ბადენის კულტურასთან; თუმცა, ვინაიდან, ტროა I-ის ჯგუფი თანადროულია ბადენის პორიზონტების გვიანი სტადიების³⁵, უფრო დასაშვებ-

31 მსიშველოვანი საზიარო კომპონენტი არსებობს ქართველურ და წინაბერძნულ ენათა ლექსიკონებს შორის; მისი მთლიანი რიცხვი მოიცავს სამას სავარაუდო იზომორფულ ელემენტს - სიტყვასა და ფორმანტს (Furnée 1982; გორდეზიანი 1985). უკანასკნელი მონაცემებით უარყოფილია ვარაუდი წინაბერძნული, “პელაზგური”, ენის ინდოევროპულობის შესახებ (მდრ. Beekes 1995, 32).

32 გორდეზიანი 1970, 225-228.

33 გორდეზიანი 1985 *passim*.

34 Evans 1973, 19; მდრ. Yakar 1981, 96.

35 Howell 1973, 91.

ბია, რომ ადგილი ჰქონოდა ბადენის კულტურის მატარებლების ინფილტრაციას სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით და საბოლოოდ ანატოლიაში და არა პირუკუ, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ³⁶. თუმცა არავითარი საფუძველი არ მოიპოვება ამ ცვლილების ასახვად უცხო მოსახლეობის მიერ ადგილობრივი ჯგუფების მთლიანი შეცვლით. ახალმოსულთა ძირითადი ნაწილი მშვიდობიან მიწათმოქმედთაგან შედგებოდა და კულტურული მემკვიდრეობითობის ძირფესვიანი რღვევის სამტკიცებელი არანაირი მინიშნება არ მოიპოვება³⁷.

წარმოდგენა ამიერკავკასიის მოსახლეობის კავშირების შესახებ ხმელთაშუაზღვისპირეთულ სამყაროსთან გვხვდება უკვე კლასიკური ხანის ავტორებთან³⁸. კავკასიის იბერები დასავლეთ ევროპის იბერიის ნახევარკუნძულიდან კავკასიაში გადმოსახლებულებად მიაჩნდათ მეგასტენეს, აბიდენოს, ევსევის (Praep. ev., IX, 41, 1), იოსებ ფლავიუს (Ant. Jud., I, 124, 125), დიონისიოს პერიეგეტს (695-699) და აპიანესს (Mithr., 101). “მოქცევაჲ ქართლისაჲ”-ს ცნობით, ქართველთა წინაპრები ქართლში თავისი პირველსაცხოვრისიდან, “არიან-ქართლიდან” არიან გადმოსულნი. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სიტყვა “არიან” შესაძლოა წარმოადგენდეს “პირენეების” შერყვნილ ფორმას³⁹. ამავე დროს, ჰეროდოტეს (II, 102-105), სტრაბონის (I, II, 21) და ვალერიუს ფლავუსის (V, 418-421) ინფორმაცია კოლხების ეგვიპტური წარმომავლობის შესახებ მიჩნეულია ანარეკლად შარდანის (ეგვიპტური წერილობითი წყაროების

36 შდრ. Merpert 1987, 128; Mallory 1989, 29. ამავე დროს, აღმოსავლეთ ბულგარეთის ეზეროს კულტურა (კარანოვო VII), ავტოქტონი, ანატოლიელი და შესაძლოა უმნიშვნელო რაოდენობით სტეპური მოსახლეობის ნარევი, განიხილება როგორც ანატოლიური ცივილიზაციის უკიდურესი ჩრდილოდასავლური ფორპოსტი, მიმართული სტეპური მოსახლეობის შემოსევის საწინააღმდეგოდ (Sochacki 1988, 189-191).

37 Sherratt 1973, 100.

38 ქავთარაძე 1985a, 16-40, 146-153; Kavtaradze 1996, 205-208.

39 მელიქიშვილი 1965, 16. საყურადღებოა, რომ ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ ლიტერატურაში ესპანეთის კელტ-იბერთა ტომის სახელწოდება ქართულად ჩვეულებრივ ითარგმნებოდა ხოლმე “კელტ-ქართველებად”.

სიხედვით, “ზღვის ხალხების” შემადგენელი ნაწილი), ანუ სარდინიელების, იმიგრაციისა გვიანი ბრინჯაოს ხანის კავკასიაში⁴⁰.

მე ძალიან შორს ვარ იმის შესაძლებლობისაგან, რომ დავუშვა რომელიმე ხანაში ნებისმიერი სახის მიგრაცია უშუალოდ იბერიის სახევარკუნძულიდან, სარდინიიდან თუ ეგვიპტიდან კავკასიაში, მაგრამ განსაკუთრებული სიახლოვე დასავლეთი და ცენტრალური ამიერკავკასიის მოსახლეობისა ხმელთაშუაზღვისპირეთულ სამყაროსთან ეჭვს გარეშეა. ეს კულტურული, იდეოლოგიური, მენტალური და ანთროპოლოგიური სიახლოვე იმდენად მჭიდრო იყო წინაისტორიულ, კლასიკურ და შუა საუკუნეების ხანაში, რომ შესაძლებელი ჩანს დასავლეთი და ცენტრალური ამიერკავკასია, მათ მომიჯნავე ჩრდილოეთ ანატოლიასთან ერთად, ხმელთაშუაზღვისპირეთული სამყაროს ნაწილად მივიჩნიოთ⁴¹.

მეორე მხრივ, საოცარი იზომორფიზმი ინდოევროპულ და ქართველურ ენებს შორის, ლინგვისტა აზრით, შესაძლებელია აიხსნას ახლო კონტაქტებით პროტო-ინდოევროპულსა და პროტო-ქართველურს შორის, რომლებიც, ამასთანავე, არ არის გამორიცხული, რომ საერთო Sprachbund-ის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდნენ⁴². ზოგიერთი მკვლევარი აგრეთვე ვარაუდობს, რომ ინდოევროპულ და ქართველურ ენებს შორის მსგავსება უნდა მეტყველებდეს მათ საერთო წარმომავლობაზე. ი. დიაკონოვი უფრო იქით იხრება, რომ დაუშვას წინა-პროტო-ინდოევროპულ-ქართველური ერთობის არსებობა ჩათალ ჰოიუქის ხანის ცენტრალურ მცირე აზია-

40 გორდეზიანი 1975, 35-43. საინტერესოა, რომ ძალზე მაღალი *M* სიხშირით (ძალზე მაღალი სიხშირის *O* გენთან შერწყმით) დიდი მსგავსება შეინიშნება კავკასიისა და სარდინია-კორსიკის თანამედროვე მოსახლეობებს შორის (ქართველებში - 67%, სარდინიელებში - 70%, კორსიკელებში - 65%) (Mourant 1954, 68f., Mourant/Kopec/Domaniewska-Sobczak 1976, 71,74; Nasidze et al. 1990, 612, Tables 4 and 5; Inasaridze et al. 1990, 718f., Tables 5 and 17).

41 დღესაც კი ადვილი შესამჩნევია, თუმცა კი აუხსნელია, სიახლოვე კორსიკულ და აღმოსავლეთქართულ პოლიფონიურ სიმღერებს შორის, ისევე როგორც ერთმანეთს მიმსგავსებელი ინტონაციები ტიროლურ და გურულ სიმღერებში.

42 Gamkrelidze 1967a, 707-717.

ში⁴³. თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის აზრით, მიუხედავად იმ გარემოებისა, რომ პროტო-ინდოევროპული და პროტო-ქართველური მსგავსებას ავლენენ ლექსიკური და სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თავისებურებების მხრივ, იმისათვის, რომ დავუშვათ მათთვის “წინა-პროტო-ენობრივი ერთობის” არსებობა, საჭირო გახდება ზუსტი ფონოლოგიური შესატყვისობების დადგენა და პროტო-ფორმების განცალკევებული რეკონსტრუქცია ამ ლინგვისტური სისტემებისათვის⁴⁴.

მიუხედავად ამ გარემოებისა, მაინც გასაზიარებელი ჩანს ი. დიაკონოვის “ტრადიციული” შეხედულება, რომ ინდოევროპულ-ქართველური მსგავსებების ჩამონათვალის შემადგენელ ისეთ სიტყვებს, როგორიცაა: “მიწა”, “ლაგება”, “დება”, “რგვა”, “გლეჯა”, “გროვება”, “სმენა”, “გაგება”, “სისხლი”, “ბრგე, დიდი”, “შობა”, არ ესაჭიროებათ ჩვეულებრივ სესხება სხვა ენებიდან. მსგავსი სიტყვების ერთობლიობა შესაძლოა აღმოჩნდეს ორ განსხვავებულ ენაში თუ ადგილი აქვს ამ ენებზე მოლაპარაკეთა სოციალურ შერწყმას, ან თუ მთელი რიგი მსგავსი ფუძეები და სიტყვათა და ფუძეთა წარმოქმნის სტრუქტურული იზომორფიზმი ავლენენ კოლატერალურ გენეტიკურ ნათესაობას ორ-პროტო-ენას შორის და ამ შემთხვევაში შესაბამისად უნდა მიგვანიშნებდეს ქართველურ-პროტო-ინდოევროპული წინა-პროტო-ენის არსებობაზე⁴⁵.

ჯ. მელიორის განცხადებით, თუმცა ზოგიერთი ლექსიკური პარალელი ხშირად არის ხოლმე ციტირებული, უმთავრესი გარემოება ინდოევროპულისა და ქართველურის ურთიერთმიმართებასთან და-

43 D'iakonov 1985, 154.

44 Gamkrelidze/Ivanov 1985c, 177.

45 D'iakonov 1985, 118f. ი. დიაკონოვი უფრო მეორე შესაძლებლობისაკენ იხრება და აღნიშნულ იზომორფიზმს მიიჩნევს პროტო-ინდოევროპულისა და პროტო-ქართველურის კოლატერალური ნათესაობის დამადასტურებელ მოწმობად, რომელიც საერთო პროტო-ინდოევროპულ-პროტო-ქართველურ დიალექტურ კონტინუუმამდე (D'iakonov 1990, 61). დამახასიათებელია, რომ იგივე ავტორი გამოიხატავს ნებისმიერ ხანაში ქართველურის პირდაპირ კონტაქტს სემიტურთან (D'iakonov 1985, 124).

კავშირებით მაინც ტიპოლოგიურია⁴⁶, ამიტომ, ასეთ შემთხვევაში, ხიერად უფრო ადვილია ამ ორ ოჯახს შორის ძალზე შორეული გენეტიკური კავშირების მტკიცება, ვიდრე რაღაცნაირი ისტორიული სახის ურთიერთობებისა პროტო-ინდოევროპული ენის არსებობის კერიოდის განმავლობაში⁴⁷.

ფაქტობრივად, თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის მიერ წარმოდგენილი, პროტო-ქართველურსა და პროტო-ინდოევროპულს შორის არსებულ ნასესხობათა ჩამონათვალი სიტყვები პროტო-ქართველურში ცალსახად წარმოდგება პროტო-ინდოევროპულიდან და არაფერი დასტურდება საპირისპირო მიმართულებით⁴⁸. ეს ფაქტი, ი. დიაკონოვის დაკვირვებით, ეწინააღმდეგება თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის ვარაუდს, ამ ორი პროტო-ენის თანაარსებობის თაობაზე ერთსადაიმთხვევით გარემოში, რაც, რა თქმა უნდა, უნდა გულისხმობდეს აღნიშნულ ენათა შორის ორმხრივი ზემოქმედების არსებობას და არა მხოლოდ ცალმხრივ მიმართულისას⁴⁹.

ზოგიერთი ენათმეცნიერი, როგორც ზემოთ ითქვა, ქართველურს მიაკუთვნებს წინაინდოევროპულ-ხმელთაშუაზღვისპირეთულ ანდა, ტრადიციულად, კავკასიურ ენობრივ ოჯახებს. ხშირად ამ ორივე ოჯახს ერთმანეთთან გენეტიკურად აკავშირებენ. თუმცა

46 ი. დიაკონოვიც ასევე შენიშნავს საოცარ მსგავსებას არსებულს ქართველურ და ინდოევროპულ სიტყვათა სტრუქტურის ტიპოლოგიაში (D'iakonov 1990, 61).

47 Mallory 1989, 150f.

48 Gamkrelidze/Ivanov 1985a, 20f.

49 D'iakonov 1985, 118. გ. მელიქიშვილის მიერ თითქმის ორმოცი წლის წინათ გამოთქმული მოსაზრებით, ქართველური ენები ინდოევროპულ ენათა შორის ლექსიკურ დამთხვევებს ავლენენ არა იმ ენებთან, რომლებთანაც მათ ჰქონდათ ისტორიული და აგრეთვე უქვეყელი წინაისტორიული კავშირები, როგორიცაა, მაგალითად, ხეთური, სომხური, ბერძნული ან ინდო-არიული, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში, სავსებით მოულოდნელად ბალტურ-სლავურ-გერმანულ ენებთან (მელიქიშვილი 1965, 206, 240). შენიშნულია, აგრეთვე, რომ საზოგადოდ, ყველაზე ადრეულ ქართველურ-ინდოევროპულ ენობრივ პარალელებს შორის თვალში საცემია ინდოევროპული ლინგვისტური ჯგუფის სატემური არეალისათვის დამახასიათებელი რეგულაციების ნაკლებობა (Климов 1986, 155).

ბის შემდგომი ეკონომიკური და სოციალური დიფერენციაციისათვის.

კულტურული და მასთან ძირითადად დაკავშირებული ენობრივი ცვლილებების ფუნქციური დანიშნულება ხშირ შემთხვევაში იყო საზოგადოებრივი სტრატეგიკაციის პროცესის დაჩქარების აუცილებლობა, რაც საერთო ფენომენს წარმოადგენდა ადრეული ლითონების ხანის ახლო აღმოსავლეთისა და მისი პერიფერიისათვის. ამ ფუნქციას ძვ.წ. შესამე-მეორე ათასწლეულებში ასრულებდნენ ძირითადად ჩრდილოეთიდან გადმოსული და ამასთანავე ინდოევროპული წარმომავლობის მქონე შედარებით მობილური მესაქონლე ტომები. თუმცა მსგავსი ფუნქციის ქონა არ უნდა ყოფილიყო მხოლოდ ინდოევროპული წარმომავლობის მქონე ტომების პრეროგატივა. არ ჩანს საფუძველი, რის გამოც უარი უნდა ეთქვათ სხვა ტომთა წარმომადგენლებს ჰქონოდათ ასეთივე ან მსგავსი დაკრძალვის წესები; ზოგიერთ შემთხვევაში გორა-სამარხები ნაპოვნია იმ რეგიონებში, სადაც უფრო გვიან ხანებში არაინდოევროპელი მოსახლეობის არსებობა დადასტურებული⁵⁵. მსოფლიოს სხვა შორეული რეგიონების მონაცემთა გათვალისწინების გარეშე, საკმარისია გავიხსენოთ სამხრეთელი, სემიტი, მესაქონლეების მიერ ახლო აღმოსავლეთის სხვადასხვა მხარეებში განხორციელებული ფუნქცია ან, ბევრად უფრო გვიან, ადრეულ შუა საუკუნეებში, ჩრდილოაღმოსავლელი (ახლოაღმოსავლურ-ხმელთაშუაზღვისპირეთული თვალთახედვით), ევრაზიის სტეპებიდან შემოჭრილი და ალთაური წარმომავლობის ნომადი ტომები, რომელთათვისაც ასევე დამახასიათებელი იყო ყორღანული ტიპის დაკრძალვის წესის არსებობა. როგორც ვხედავთ, დასაშვებია ჩანს ანალოგიური სოციალური ფუნქცია და მესაქონლეობისათვის დამახასიათებელი დაკრძალვის წეს-ჩვეულებები სრულიად განსხვავებული წარმომავლობის ტომების ნიშან-თვისებებს.

⁵⁵ ამავე დროს, მონაცემები ყორღანული დამარხვის წესთან დაკავშირებული სამარხების არსებობის შესახებ, საერთოდ არ არის წარმოდგენილი ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ადრეული ინდოევროპელებით, ლუვიელებით დასახლებული სამხრეთ და დასავლეთ ანატოლიის ტერიტორიიდან (Mallory 1989, 30).

სებას წარმოადგენდეს.⁵⁶ მაიკოპის კულტურის მატარებელთა ყორღანული დამარხვის წესისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი თანხებურება შეინიშნება ახ.წ. მეთოთხმეტე-მეთხუთმეტე საუკუნეებით დათარიღებულ ბელორეჩენსკის ყორღანებში, რომლებიც ჩრდილოდასავლეთკავკასიური, ადიღეურ-ჩერქეზულ ტომთა დანატოვარს წარმოადგენენ.⁵⁷

⁵⁶ ი. დიაკონოვის აზრით, დაკრძალვის ანალოგიური წესი გავრცელებული უნდა ყოფილიყო პროტო-ქართველურ ტომებში (შდრ. D'iakonov 1985, 120f.). იგი ფიქრობს, რომ ქართველური ენის თავდაპირველი მატარებლები ამიერკავკასიაში ჩრდილოეთიდან შემოვიდნენ და მათ არქეოლოგიურ გამოხატულებად ჩრდილოეთ კავკასიის მაიკოპის კულტურასა და კახეთში აღმოჩენილ ყორღანებს მიიჩნევს (D'iakonov 1990, 62). სხვა შეხედულებების თანახმად ყორღანული დამარხვის წესი ამიერკავკასიაში ინდოევროპელებს უნდა შემოეტანათ. ო. ჯაფარაძის მიხედვით, სწორედ ამ გარემოებით უნდა აიხსნას ინდოევროპული ელემენტების არსებობა ქართველურ ენებში (Dzhaparidze 1993, 489). ჯ. მელიორის განცხადებით, კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით მდებარე "სამეფო აკლდამებს" შორის მსგავსება შესაძლოა გამოეწვივა ორივე ამ რეგიონის ადრეული ბრინჯაოს ხანის იერარქიულად დაწინაურებული წრეების ჩაბმას პრესტიჟული საგნებით ურთიერთშორის გაცვლით ქსელში და მათ მოთხოვნილებას მოეწყობოთ თავიანთი საბოლოო განსასვენებელი განსაკუთრებით შთამბეჭდავი ფორმით. მისი აზრით, ვინაიდან მოსალოდნელი იყო მტკვარ-არეზის კულტურა თანდათანობით გადაზრდილიყო სოციალურად უფრო მეტად დიფერენცირებულ საზოგადოებაში, რომელშიც ძალაუფლებისა და ქონების სიმბოლური გამოხატულებების არსებობას შეეწყობოდა ხელი, აქ მიმდინარე სოციალური ცვლილებები უფრო ლოკალურად აღმოცენებულად უნდა იყოს მიჩნეული, ვიდრე საიდანაც შემოტანილად და თავს მოხვეულებად (Mallory 1989, 30, 233).

⁵⁷ მაგ. Федоров 1975, 80f. ჯ. მელიორი ფუჭად მიიჩნევს ზოგიერთ მკვლევართა მიერ გამოყენებულ იმ არგუმენტებს, რომლებიც თითქოსდა უნდა მოწმობდნენ ცენტრალურ ანატოლიაში მიკვლეულ ალაჯა ჰუიუქის "სამეფო აკლდამების" ინდოევროპულ კუთვნილებას; თუმცა, ამავე დროს, იგი თვლის, რომ მუდმივი კონტაქტები ანდა მიგრაციებია მხედველობაში მისაღები ჩრდილოეთ ანატოლიის ცენტრალური ნაწილის "სამეფო აკლდამებსა" (მაგალითად, ალაჯა ჰუიუქის ცამეტი სამარხის) და კავკასიონის ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებიდან ცნობილ გარეგნულად ანალოგიურ და ერთმანეთთან ახლო მყოფი სამარხეული ინვენტარის შემცველ სამარხებს შორის მსგავსების ასახსნელად (Mallory 1989, 30, 168).

მაიკოპის კულტურის მკვლევრები ამ და ზოგიერთ მომდევნო კულტურას მიაკუთვნებენ აფხაზურ-ადიღურ ტომების წინაპრებს⁵⁸. ვფიქრობ, შესაძლებელი უნდა იყოს აგრეთვე ცენტრალური ანატოლიის ხათური (პროტო-ხეთური) მოსახლეობა - რომლის ენაც ავლენს განსაზღვრულ მსგავსებას სტრუქტურული და მატერიალური თავისებურებების მხრივ აფხაზურ-ადიღურ ენებთან⁵⁹ - დავაკავშიროთ ცენტრალური ანატოლიის "სამეფო აკლდამების" კულტურასთან⁶⁰, რომელიც, თავის მხრივ, ავლენს ზოგიერთი სტრუქტურული და მატერიალური ნიშან-თვისებების მსგავსებას (აკლდამების მოწყობისა და სამარხეული ინვენტარის მხრივ) ჩრდილოელი მესაქონლეების დაკრძალვის წეს-ჩვეულებებთან. ამ გარემოების გათვალისწინებით, ხათების გამოჩენა ცენტრალურ ანატოლიაში სავარაუდოდ ხდება დაუკავშირდეს ჩრდილოეთ კავკასიიდან მათ შესაძლო მიგრაციას, რასაც ადგილი უნდა ჰქონოდა გვიანმაიკოპურ ან, რაც ალბათ უფრო მისაღები ჩანს, ადრეულ "პოსტ-მაიკოპურ" ხანაში⁶¹.

ამ პრობლემის გადასაწყვეტად აუცილებელია კავკასიური და ანატოლიური ქრონოლოგიური კონსტრუქციების შეთანაწყობა. აღნიშნულ რეგიონთა ზღვისპირეთის კულტურული ფენების ქრონოლოგიური ადგილის გარკვევაში განსაკუთრებული ადგილი უნდა მიენიჭოს ზღვის დონის ცვალებადობის სინქრონულობის განსაზღვრას. მაგრამ ეს უფრო მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა. კავკასიისა და ანატოლიის ადრეული ლითონების ხანის ქრონოლოგიურ განზომილებათა შემუშავებას დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ ცირკუმპონტური ზონის არქეოლოგიური პრობლემატიკისათვის, არამედ მთლიანად ძველი სამყაროსათვის. მათი მონაცემების მხედველობაში მიღების გარეშე ძალზე ძნელი იქნება რამდენადე საიმე-

58 Марковин 1960, 116, 147; Федоров 1975, 74.

59 Дунаевская 1960, 73-77; Дьяконов 1967, 173.

60 იხ. Kammenhuber 1969, 329.

61 შდრ. ქვეთარაძე 1978 *passim*. ჩრდილოელ მესაქონლეთა ეს ნავარაუდები აქტიურობა, როგორც ჩანს, არ უნდა ყოფილიყო მათი პირველი ცდა ახლო აღმოსავლეთში კავკასიის გავლით შეღწევისა (შდრ. Loon van 1978, 7-11, 57-62; Winn 1981, 113-118; Mallory 1989, 30; Мунчаев 1994, 169).

დო საერთო ევროპული ქრონოლოგიური შკალის მიღება. საქმე იმაშია, რომ სწორედ ანატოლიასა და კავკასიაში ჩანს შესაძლებელი იმ "რღვევის ზოლის" ორთავე ნაპირის ერთმანეთთან დაახლოება, რომელიც წარმოიქმნა ჯერ რადიონახშირბადული დათარიღების მეთოდის არქეოლოგიური ძეგლების დათარიღებისათვის გამოყენებისა და შემდეგ ამ მეთოდით მიღებული თარიღების შესწორების აუცილებლობის შედეგად და რამაც მიახლოებითი ისტორიული ქრონოლოგიების მქონე მხარეები (ეგვიპტე, მესოპოტამია და სხვ.) დაამორა უპირატესად ფიზიკური მეთოდის საშუალებით დათარიღებულ რეგიონებს⁶².

უადრესად ხელსაყრელ გარემოებას კავკასიისა და ანატოლიის ადრეულ კულტურათა აბსოლუტური და შედარებითი ქრონოლოგიის შემუშავებისათვის წარმოადგენს ის გარემოება, რომ სირია-მესოპოტამიის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი ანატოლიური და კავკასიური წარმომავლობის არქეოლოგიური მასალა თარიღდება ისტორიული ქრონოლოგიების მეშვეობით, ხოლო რადიონახშირბადული ტექნიკით დათარიღებულ ანატოლიურ და კავკასიურ კულტურულ ფენებში დასტურდება სირიულ-მესოპოტამური, ანუ უკვე თავისთავად ისტორიული ქრონოლოგიების საშუალებით თარიღგანსაზღვრული, მასალები. ამ მხრივ, განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა უკანასკნელ ხანებში აღმოსავლეთანატოლიურ ძეგლებზე ჩატარებული გათხრები, სადაც ძვ.წ. მეოთხე-მესამე ათასწლეულების ფენებში აღმოსავლეთ- და ცენტრალურანატოლიურ მასალების გვერდიგვერდ აღმოჩნდა მესოპოტამური და კავკასიური წარმომავლობის მასალები. შესაბამისად, ამ ფენებისათვის მესოპოტამიისა და ეგვიპტის ისტორიულ ქრონოლოგიებთან კორელაციის საშუალებით მიღებული თარიღები თავისთავად წარმოადგენენ ანარიშგასაწყვე არგუმენტს ძველადმოსავლური ცივილიზაციების ჩრდილოეთი პერიფერიის (ჩრდილოეთი კავკასიის ჩათვლით) არქეოლოგიური

62 შდრ. Renfrew 1973, 104f., figs.20f.; Кавтарадзе 1983, 34f.

კულტურებისათვის ადრე მიღებული თარიღების საგრძნობი დაძველების სასარგებლოდ⁶³.

ახალი მონაცემების საფუძველზე სავსებით დასაშვებია ჩანს, მაიკოპის კულტურის შემდეგდროინდელი, რომელმაც ამასთანავე შეინარჩუნა წინამორბედი კულტურის მრავალი ნიშან-თვისება, ე.წ. "ჩრდილოკავკასიური კულტურის" ქვედა თარიღი ცენტრალური ანატოლიის "სამეფო აკლდამების" ქვედა თარიღის მეტნაკლებად თანადროულად მივიჩნით.

ალაჯა ჰოიუქის "სამეფო აკლდამების" კულტურის მოსახლეობის არაადგილობრივი წარმომავლობა შესაძლებელია დავასკვნათ ამ სამარხებში მიკვლეულ ბრაქიკეფალურ ჩონჩხთა და ცენტრალური ანატოლიის მკვიდრი მოსახლეობის დოლიქოკეფალურ მაჩვენებლებს შორის არსებული კრანიოლოგიური განსხვავებების გათვალისწინების შედეგად⁶⁴. მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ განსახილველი ხანის ჩრდილოდასავლეთ კავკასია ხასიათდება, კავკასიის სხვა რაიონებთან შედარებით, როგორც "შედარებითი ბრაქიკრანიის ცენტრი"⁶⁵. თუმცა მსგავს მორფოლოგიურ მახასიათებლებზე შეიძლება ზეგავლენას ახდენდნენ კვების ან გარემო პირობების ფაქტორები, ისევე როგორც გარკვეული სახის ხელოვნური მანიპულაცი-

63 მაგ. Kavtaradze 1983, 86-105. გაუმჯობესებულ არქეომეტრიულ ტექნიკაზე დაფუძნებული ახალი ქრონოლოგიური განზომილებების გამოყენების გადაუდებელი საჭიროების გათვითცნობიერება და შესაბამისად მათი მონაცემების გათვალისწინების შედეგად ახლოაღმოსავლური მონაცემების შეთანაპირება ამავე არეალის ჩრდილოური პერიფერიის ძეგლებზე მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალასთან, საშუალებას მოგვცემდა ახლებურად გაგვეხილა რიგი ეთნოგენეტიკურ-ლინგვისტური, კულტურულ-ისტორიული და სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენებისა სრულიად ახალ შუქზე, არა მხოლოდ კავკასია-ანატოლიის ადრეული პერიოდის შესწავლასთან დაკავშირებით, არამედ აგრეთვე ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის უძველესი კულტურებისა და შესაბამისად საზოგადოებების ურთიერთმიმართების ხასიათის გადასინჯვის მხრივ.

64 Senyürek 1956, 207f.; Mellaart 1966, 155.

65 Дебец 1948, 104, 108, 175, 275f.

ები⁶⁶. რა თქმა უნდა ბევრად უფრო სანდო იქნებოდა ბიოქიმიური კვლევის შედეგები, რომლებიც ამ რეგიონებისათვის სამწუხაროდ ძალზე ნაკლებია⁶⁷.

გაურკვეველი რჩება წინახათური ხანის ცენტრალური და ჩრდილოეთ ანატოლიის მოსახლეობის ეთნიკური კუთვნილების საკითხი. ამ პრობლემასთან დაკავშირებით უპირველეს ყოვლისა მხედველობაში უნდა იყოს მიღებული ხეთურ ენაში შემონახული ის არაინდოევროპული ფენა, რომელიც ვერ აიხსნება ხათური ენის მეშვეობით. ვფიქრობ, მასში უნდა იყოს შემონახული იმ მოსახლეობის ენა, რომელიც ეტყობა სუბსტრატული იყო არა მხოლოდ ხეთური ენისათვის, არამედ ალბათ ხათურისათვისაც. ზემოთ მოხსენიებული დაკვირვებებისა და აგრეთვე ქართველურ და ხათურ ენებს შენიშნუ-

66 მაგ., კავკასიაში ჯერ კიდევ არსებობს ჩვილი ბავშვის თავის დამრგვალების ჩვევა, აკვანში მისი მჭიდროდ შეხვევით.

67 ქ. რენფროუს განცხადებით, უახლოეს მომავალში ბირთვულ და მითოქონდრიულ დეზოქსირიბონუკლეინის მჟავაზე (დნმ) დაფუძნებული მოლეკულარული გენეტიკის წარმატებები და ადამიანთა განათხარი ნაშთებისაგან მიღებული შორეულ წარსულში არსებული გენეტიკური ურთიერთობების ამსახველი შედეგების გამოყენება, ხელს შეუწყობს ახალი დარგის, "ისტორიული გენეტიკის" აღმოცენებას (Renfrew 1992, 446; Renfrew 1993, 40f., 44). ანთროპოლოგიური მონაცემების ინტერპრეტაციისას მორფოლოგიური კრიტერიუმების უკმარისობაზე ჯერ კიდევ ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ ამახვილებდა ყურადღებას ჯ. ლოურენს ენჯელი, რომელიც ძველი ტროის მოსახლეობის რთული და მრავალფეროვანი რასიული კავშირების განხილვისას შენიშნავდა, რომ "განსხვავებული წარმომავლობის მოსახლეობის გენეტიკური ურთიერთკავშირის საფუძვლიანი ანალიზის დროს არსებულ სხვაობებზე დაკვირვება ცხადყოფს, როგორც თანამედროვე მეტრული და კვლევის სხვა გარეგნულ-დაკვირვებითი მეთოდების არაკომპეტენტურობას, ასევე იმ ნიშან-თვისებათა კომბინირებული შესწავლის აუცილებლობას, რომლებიც ამჟამად სხვადასხვა "სახეობათა" "აბლაბუდებში" არიან აღრეული და რომელთა ხელახალი შეთავსებადობის საკითხის გამოსარკვევად საჭირო ხდება ცალკეულ გენთა და ქრომოსომთა დამაკავშირებელი ჯგუფების მრავალგვაროვანი ზემოქმედების გამოკვლევა" (Lawrence Angel 1951, 30).

ლი სიახლოვის⁶⁸ გათვალისწინებით, არ უნდა იყოს გამორიცხული ადრეული ბრინჯაოს ხანის ანატოლიის ცენტრალურ და ჩრდილოეთ რეგიონებში პროტო-ქართველურ ტომთა განსახლება.

სავიქრებელია, რომ ქართველური ერთობა უნდა ჩამოყალიბებულიყო ანატოლიაში ადრეული ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე, ადგილობრივი, ანატოლიური და დასავლეთიდან ახალშემოსული ტომების შეჯვარების შედეგად⁶⁹. შედარებით უფრო გვიან უნდა

68 Дьяконов 1967, 175f.; Кондратьев/Шеворошкин 1970, 134; Girbal 1986, 160-163; Mallory 1989, 26; Gragg 1995, 2177. ქ. გირბალი ხათურს ქართველურ ენებს კიდევაც მიაკუთვნებს, ოღონდ იგი მხოლოდ ლექსიკურ მონაცემებს ეყრდნობა.

69 ენათმეცნიერებაში კონვერგენცია, განსხვავებით დივერგენტული პროცესებისაგან, ჩვეულებრივ შეუმჩნეველი რჩება ხოლმე; ამ გზით ენათა ან ენათა ოჯახების ჩამოყალიბებას ისტორიული ენათმეცნიერება უარყოფს. თუმცა, როგორც ქ. რენფრიუ შენიშნავს, ლინგვისტური კონვერგენციის გენეტიკური ტყუპისგალი, რომელიც შეჯვარების შედეგად არის აღმოცენებული - "გენების დინება" - შესაძლებელია როგორც ხელშემწყობ, ასევე შემაფერხებელ ძალად მოგვევლინოს ცვლილებათა ჩასახვისა და ახალ სახეობათა ჩამოყალიბების დროს (Renfrew 1992, 448, 453). ნ. ტრუბეტკოის საექსპერიმენტოდ წამოყენებული წანადადების მიხედვით, არასოდეს არსებულა ერთიანი პროტო-ინდოევროპული წინაპრული ენა, არამედ უფრო მოსალოდნელია, რომ გენეტიკურად ერთმანეთის არამონათესავე ენები საკმაოდ დიდი დროის განმავლობაში ურთიერთზემოქმედებდნენ, რათა საბოლოოდ ჩამოეყალიბებინათ ამორფულად შეკავშირებული *Sprachbund*-ი, რომელიც შემდეგ რეკონსტრუირებულ იქნა ლინგვისტთა მიერ როგორც პროტო-ინდოევროპული ენა (Trubetskoy 1939, 81-89; Friedrich 1975, 67). როგორც ჩანს, კონვერგენცია და დივერგენცია წარმოადგენდნენ "ერთი და იმავე მონეტის ორ მხარეს" და მათ არცთუ ისე იშვიათად ერთდროულად უნდა ჰქონოდათ ადგილი ენობრივი განვითარების მსვლელობისას.

ბოლო დროს შენიშნული იყო, რომ თუმცა ლინგვისტური რეკონსტრუქციის მიმდინარეობა, ძირითადად ფოკუსირებული პოსტულირებულ, წინაპრულ ფორმებზე, გამუდმებით აღადგენს თითქოსდა ისტორიული განვითარების პროცესის ერთადერთ გამომხატველ ე.წ. "გვაროვნული ხის" სტრუქტურას და განიხილავს დივერგენციას ენობრივი ცვლილების ერთადერთ ფორმად, კონვერგენცია, როგორც ირკვევა, უნდა ყოფილიყო თანაბრად გავრცელებული მოვლენა და პიდეჯინიზაციისა და კრეოლიზაციის პროცესების საშუალებით ალბათ წარმოადგენდა ენათა

მომხდარიყო ქართველური ტომების პერიოდული ინფილტრაცია ანატოლიიდან ამიერკავკასიის - მათი ისტორიული სამშობლოს - მიმართულებით. მხედველობაშია მისაღები, რომ გარკვეული ნაწილი ხეთურ-სომხური ლექსიკური პარალელებისა, რომლებიც მცირე გამოწავლისის გარდა არაინდოევროპული წარმომავლობისაა და როგორც ჩანს წარმოდგება მცირე აზიის ადგილობრივი მოსახლეობის ლექსიკონიდან⁷⁰, დასტურდება ქართველურ ენებშიც, რომლებიც სხვა კავკასიურ ენებთან ერთად უძველესი ახლოაღმოსავლურ-ხმელთაშუაზღვისპირეთული სამყაროს ცოცხალ რელიქტებს წარმოადგენენ.

პროტო-ქართველური ტომების პირველსაცხოვრისად ანატოლიის მიჩნევა, ერთი შეხედვით, მხარდაჭერას უნდა ღებულობდეს უკანასკნელი ხანების ენათმეცნიერული გამოკვლევების მონაცემების მიხედვით. მათ შუქზე ხათური ენა უშუალოდ ჩრდილოკავკასიური ენობრივი ოჯახის ჩრდილოდასავლურკავკასიურ (აფხაზურ-ადიღეურ), ხოლო პროტო-ხური-ურარტული - ჩრდილოაღმოსავლურკავკასიურ (ნახურ-დაღესტნურ) ჯგუფებში ექცევა⁷¹. ასეთ ვითარებაში ქართველურისათვის არა მხოლოდ დასავლეთ და ცენტრალურ ამიერკავკასიაში აღარ რჩება ადგილი, არამედ არც მათ სამხრეთ-დასავლეთითა და სამხრეთით მდებარე მხარეებშიც, რომლებიც, შესაბამისად, ხათურ-ჩრდილოდასავლეთკავკასიურ და მისგან აღმოსავლეთით მდებარე პროტო-ხურიტულ-ურარტულ-ჩრდილოაღმოსავლეთკავკასიურ ერთობებით დასახლებულებად შეიძლება წარმოგვედგინა. თუმცა, როგორც ჩანს, დასავლეთ ამიერკავკასია

ცვლილების სულ უფრო მზარდ თავისებურებას ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი ინტენსიური რეგიონთაშორისი ვაჭრობის ისტორიულ პირობებში (Sherratt/Sherratt 1988, 585). სინამდვილეში, ახალმოსულთა შემოსევებისა და ზოგიერთ ტომთა სხვა ტომთაგან დამონების შედეგად განსხვავებული წარმომავლობის ტომთა შერწყმა-შეჯვარებას, კლასთა წარმოქმნის პროცესის ადრეულ სტადიაზე მყოფი საზოგადოებების სახეცვლილებისათვის ალბათ უფრო გადამწყვეტი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ინტერ-რეგიონალური ვაჭრობა.

70 Greppin 1975, 89.

71 მაგ., Diakonoff/Starostin 1986, 1-15, 95-99.

და აღმოსავლეთ ანატოლია ძვ.წ. გვიან მეოთხე - ადრეულ მესამე ათასწლეულებში წარმოადგენდნენ "საკონტაქტო ზონებს" ახლო აღმოსავლეთის ჩრდილოური პერიფერიის სამ მნიშვნელოვან კულტურას შორის: ცენტრალურანატოლიურ "ზუიუქ გიულიუჯეის", ჩრდილოეთ კავკასიის დასავლეთ და ცენტრალური რეგიონისათვის დამახასიათებელ მაკოპისა (ან/და მისი მომდევნო ხანის "ჩრდილო-კავკასიური კულტურის") და ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიაში, ცენტრალურ, სამხრეთ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, დასავლეთ ირანში, აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სირია-პალესტინაში გავრცელებულ მტკვარ-არეზის, რომლებიც (ეს სამი კულტურა) იქნებ გაგვიგივებინა, ძალზე არამკვეთრი კონტურებით, სამხრეთ (ქართველურ), ჩრდილოდასავლეთ და ჩრდილოაღმოსავლეთ⁷² კავკასიურ ენების მატარებელთა წინაპრებთან.

ადრეული ბრინჯაოს ხანის მესამე ფაზა

მკვლევართა შორის ძირითადად თანხმობაა იმ საკითხში, რომ ხეთური ტომები ანატოლიაში სხვა რეგიონიდან არიან მოსული ადრეული ბრინჯაოს ხანის შედარებით გვიანდელ პერიოდში და ამდე-

⁷² არა მხოლოდ ჩრდილოაღმოსავლეთკავკასიური ენების მატარებელ ტომთა მიერ დასახლებული ტერიტორიები ემთხვეოდა მტკვარ-არეზის კულტურის გავრცელების არეალს, არამედ აგრეთვე თვით ხურიტებსაც, ძვ.წ. გვიან მესამე ათასწლეულის ზემო მესოპოტამიაში მოსახლეებს, როგორც ირკვევა, თავისი პირველსაცხოვრისი აღმოსავლეთ ანატოლიაში, იმავე მტკვარ-არეზის კულტურის ერთ-ერთ ადრეულ ცენტრში, ჰქონიათ (შდრ. Burney 1958, 157-209; Burney 1989, 45, 48, 50f.; D'iakonov 1990, 63; Wilhelm 1995, 1244f.). უფრო გვიან ხანებში ხურიტების მატერიალური კულტურა ძნელი გასარჩევი ხდება მათ მეზობლად მცხოვრები სხვა ახლოაღმოსავლელი ხალხებისაგან (Potts 1994, 21). იმ ხანად მათთვის დამახასიათებელი კერამიკა ნაკლებად განირჩეოდა ახლო აღმოსავლეთში გავრცელებული სხვა თანადროული ნაწარმისაგან და მათ მსგავსად ატარებდა დროის ნიშან-კვალს - ჭურჭლის მოხატვის ტრადიციას. ხურიტების ამიერკავკასიური წარმომავლობის ვარაუდი ჯერ კიდევ ე. შპაიზერის მიერ იყო გამოთქმული (Speiser 1941).

სად ანატოლია არ შეიძლება ყოფილიყო მათი პირველსაცხოვრისი⁷³. არაინდოევროპული სუბსტრატი საკმაოდ მკაფიოდ არის წარმოდგენილი "ხეთურ" (ინდოევროპულ-ანატოლიურ) ენებში⁷⁴. ადგილობრივ, ავთოქტონურ ენებს შორის თითქოს ყველაზე უფრო საფიქრბელი ჩანდა, რომ ხათური ყოფილიყო მიჩნეული სუბსტრატულ ენად "ხეთურ იმპერიულ არეალში"⁷⁵.

თუ ჩვენ დავუშვებთ, რომ ანატოლია არ წარმოადგენდა ინდოევროპელთა პირველსაცხოვრისს, თავისთავად გაგვიჩნდება კითხვა: როდის გამოჩნდნენ ანატოლიაში ინდოევროპულ-ანატოლიურ ენებზე მეტყველი ტომები და საიდან მივიდნენ ისინი იქ?

ფართოდ გავრცელებული შეხედულების თანახმად, საკმაო სახეთი მოიპოვება იმის სამტკიცებლად, რომ ხათური ენა გავრცელებული

⁷³ მაგ. Puhvel 1994, 253. როგორც შენიშნავენ, იმდენად დიდი რაოდენობით იჩენს თავს მთელი ანატოლიის გაყოლებაზე ძნელად გასარკვევი ტოპოდა ანთროპონიმები, რომ აღარ რჩება არავითარი სხვა შესაძლებლობა გარდა არაინდოევროპული სუბსტრატის იქ არსებობის დაშვებისა (Mallory 1989, 64f.).

⁷⁴ ვინაიდან ხეთური ენა არაინდოევროპული სუბსტრატის ზეგავლენის ღრმა კვალს ატარებს, ხოლო ხეთური რელიგია და ლიტერატურა ატარებს ინდოევროპული სამყაროსათვის დამახასიათებელ თავისებურებათა მხოლოდ სუსტ ნიშნებს, ნავარაუდები იყო, რომ შესაძლოა ცენტრალურ ანატოლიაში ადგილი ჰქონდა ინდოევროპულ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობის მხოლოდ თხელი ფენის არსებობას, რომელიც სუპერსტრატს წარმოადგენდა ადგილობრივი არაინდოევროპული მოსახლეობის წიაღში; ხოლო ამ უკანასკნელს მნიშვნელოვანწილად უნდა შეენარჩუნებინა თავისი ძველი კულტურა (Zimmer 1990, 325). ამკარად ადრეულ ხანაში ნასესხებ სიტყვათა რიცხვი და მათი შინაარსობრივი ყოვლისმომცველობა მოწმობს, რომ მცირე აზიას, წინაბერძნული ეგეოსისპირეთისა და წინაადრეიტალიური აპენინების ნახევარკუნძულის მსგავსად, გააჩნდა მნიშვნელოვანი, ბინადარი არაინდოევროპული მოსახლეობა, ვიდრე იქ ინდოევროპული ოჯახის ანატოლიური, ფრიგიული და სომხური ენების მატარებელი ტომები შეაღწევდნენ (Ehret 1988, 573).

⁷⁵ Friedrich 1975, 48. ამავე დროს, უფრო გვიან ხანებში დადასტურებული ქაშუური მოსახლეობა განიხილებოდა ხოლმე ხათების ერთ-ერთ ეთნიკურ წარჩენად, რომელიც ჩრდილოეთისაკენ ხეთების ექსპანსიის შედეგად იყო გარეკილი (შდრ. Гиоргадзе 1961; Singer 1981, 123).

ბული იყო ცენტრალური ანატოლიის დიდ ნაწილზე, მდ. კიზილ ირმაკის (ხეთური - მარასანთია, კლასიკური ხანის - ჰალისი) რკალის შიგნით და მოიცავდა ხათუსას (მოგვიანებით ხეთების დედაქალაქი) ტერიტორიას, ვიდრე იქ ხეთური (ნესიტური) ენა იქნებოდა გამოყენებული. ხეთური პანთეონის რამდენიმე წარჩინებულ ღვთაებას ხათური სახელები ერქვათ⁷⁶. ნესიტური და ფალაური (კიდევ ერთი ინდოევროპული ანატოლიური ენა ლუვიურთან ერთად, ხეთურ-ნესიტურის გარდა) ენების გამორჩეული თავისებურებანი დამაჯერებლად შეიძლება მიენიჭოს ხათურის ზეგავლენას. ხეთები *hattili*-ს (ანუ "ხათის ენას") უწოდებდნენ არა თავიანთ ინდოევროპულ ენას, არამედ არაინდოევროპული ხათებისას, მიმართავდნენ რა მათ სახელწოდება "ხათიზე" დაფუძნებული ზედსართავით; თუმცა ამავე დროს სახელწოდება "ხათით" ისინი აღნიშნავდნენ თავიანთ საკუთარ მიწა-წყალს - აშკარაა, რომ ეს სახელწოდება მათ შეითვისეს მათივე წინამორბედი, ხათურ ენაზე მეტყველი მოსახლეობისაგან⁷⁷.

76 რ. გორნის მიხედვით, ცენტრალური ანატოლიის დაქვემდებარების შემდეგ, ხეთებმა, ისევე როგორც მათ ეს გააკეთეს ცხოვრების სხვა სფეროში, ხელი მიყვეს წინახეთური ხანის ღვთაებების "კოოპტირებას" და ხელახალ ფორმირებას თავისი ძალაუფლების ლეგიტიმიზაციისა და საწინააღმდეგო იდეოლოგიური მოთხოვნის აღმოცენებისაგან თავის არიდების მიზნით; იმისათვის, რომ კავშირში მოეყვანათ ეს ღვთაებები ხეთურ ტრადიციასთან, ხეთები ხშირად აღწევდნენ წარმატებას მათი წინახეთური კუთვნილების დამცრობაში (Gorny 1995, 69). თუმცა მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ხათუსილი I-ის და მისი მემკვიდრეების ზეობის სახელები ხათური იყო და არა ხეთური. ხათური იყო სამეფო კარის მთავარი ღვთაებები და მათ, ამასთანავე, როგორც წესი, ხათურ ენაზე მიმართავდნენ ხოლმე. ხათური დღესასწაულები წარმოადგენდნენ ნიმუშებს ხეთური ხანის ადრეული რელიგიური კულტებისათვის, ხოლო ხათური მითები გადმოსცემდნენ ადრეულ ხეთურ ოფიციალურ ღვთისმეტყველებას (მდრ. Drews 1988, 66; McMahon 1995, 1984f.).

77 ხეთურსა და ფალაურზე ხათური ენის ზემოქმედების გათვალისწინების გამო, ხათების უფრო ადრეული, ხეთამდელი ხანის, განსახლების არეალად მიიჩნევენ შემდეგში ნესიტი-ხეთებისა და ფალალების მიერ დაკავებული მდ. კიზილ ირმაკის რკალის შიგნით და მის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიებს, პავლაგონიასა და აღმოსავლეთ პონტოს მთებს (Houwink Ten Cate 1995, 261). მდ. კიზილ ირმაკის სამხრეთით გაბატონებულ ლუვიურ

როგორც რ. ქროსლანდი ხაზგასმით შენიშნავს, ყოველივე ამის შედეგად მიღებული "ეკონომიკური" დასკვნა იქნებოდა მხოლოდ ის, რომ ხეთური ენა ხათურზე შედარებით გვიან გამოჩნდა ცენტრალურ ანატოლიაში⁷⁸. მხედველობაშია მისაღები ზემოაღნიშნული ფაქტიც, რომ ხეთურ-სომხური ლექსიკური პარალელების უმეტესი ნაწილი არაინდოევროპული ხასიათისაა.

ყველაზე ადრეული მონაცემები ინდოევროპულ ენებზე მეტყველთა შესახებ მიკვლეულია ქანესის, იგივე ნესის (ქიულთეფე ქალაქ კაისერისთან, ძველი კესარია, იგივე მაზაკა) ძველასურული არქივების ე.წ. კაპადოკიურ ფირფიტებში ასახული ანთროპონიმებისა და ლექსემების წყალობით. თვით საკუთრივ ინდოევროპული "ხეთური" ენაც ამ ქალაქის სახელის მიხედვით იყო წოდებული "ნესიტურად" ანუ *nisili* - ნესის ენა⁷⁹. ამ მონაცემების გამო მკვლევრები ჩვეულებრივ ვარაუდობენ ხოლმე, რომ ხეთები (ნესიტები) პირველ ყოვლისა ცენტრალური ანატოლიის ზეგნის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილებში იყვნენ ფეხმოკიდებულნი, ვიდრე მდ. კიზილ ირმაკის გადალახვის შემდეგ უფრო გაფართოვდებოდნენ და ჩრდილოეთით ხათუსას მიაღწევდნენ, რომელიც შედარებით გვიან გახდა მათი პოლიტიკური ცენტრი, ნესის ნაცვლად. ისტორიული წყაროების მონაცემების საფუძველზე ნავარაუდევია, რომ ქანესსა და ხეთურ ევფრატს შორის მდებარე მხარე ძვ.წ. მესამე-მეორე ათასწლეუ-

ენაში ხათურის ზეგავლენის არქონაც ხათურის გავრცელების არეალს ისევ შემოდასახელებული რეგიონებით შემოფარგლავს (Gragg 1995, 2175). ი. დიაკონოვის აზრით, სუბსტრატს ლუვიურისათვის, ისევე როგორც მცირე აზიის დარჩენილი მხარეებისათვის და კვიპროსისათვის, ლემნოსისათვის და სხვ. უნდა ყოფილიყო ჩრდილოაღმოსავლეთ კავკასიური (D'iakonov 1990, 63).

78 Crossland 1957; Crossland 1973, 277. ენათმეცნიერები ყურადღებას ამახვილებენ იმ გარემოებაზე, რომ მთელი რიგი სუბსტრატული სიტყვებისა, რომლებიც ადრეული ხანების მემკვიდრეობას წარმოადგენდნენ, შემონახული იყო უფრო გვიანდელ - შუმერულ, აქადურ და ხეთურ - ლექსიკონებში (მდრ. Hallo/Simpson 1971, 17).

79 ქანეს/ნესაში არა მარტო ადგილობრივი მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა დაპარაკობდა ნესიტურად (ხეთურად), არამედ ტიტულოვანთა დიდ ნაწილს, მმართველთა ჩათვლით, ერქვა ხეთური სახელები (Singer 1981, 126).

ლების მიჯნაზე და შესაძლოა რამდენადმე უფრო ადრე იყო ხეთების ადრეული საცხოვრისი⁸⁰. ძვ.წ. მეორე ათასწლეულის დასაწყისის ასურული ტექსტების ექსტრაპოლაციის საფუძველზე შესაძლებელი ჩანს იმის განცხადება, რომ ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის მეორე ნახევარში "ხეთების" არსებობა უკვე დასტურდება ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ ნაწილში⁸¹.

ვინაიდან ცენტრალური ანატოლიის ზეგნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში განლაგებული ქუსარის მმართველები ხათუსელი

80 Singer 1981, 129. შენიშნულია, რომ დაყოფა ხათურ და ხეთურ ზონებს შორის შეესაბამებოდა მიახლოებით იმ გამყოფი ზოლის ორ მხარეს, რომელიც გადაჭიმული იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, თითქმის მდ. ჰალისის (კიზილ ირმაკი) პარალელურად (Singer 1981, 125).

81 კაპადოკიური ფირფიტების ანატოლიური ონომასტიკონის მონაცემების გათვალისწინების შედეგად, თ. გამყრელიძე და ვ. ივანოვი მიდიან იმ დასკვნამდე, რომ სამივე ინდოევროპულ-ანატოლიურ ენას (ნესიტურს, ლუვიურსა და ფალაურს) განვითარებისა და ჩამოყალიბების ძალზე ხანგრძლივი დრო უნდა გაეარათ მას შემდეგ, რაც ერთმანეთს დაშორდნენ (Gamkrelidze/Ivanov 1985a, 5). მათი აზრით, ეს ტომები უძველეს მცირე აზიაში დასახლდნენ არა შემოსევებისა და ახალი ტერიტორიების დაპყრობის გზით, რომელიც აღგვიდა პირისაგან მიწისა ადგილობრივ კულტურულ ტრადიციებს, არამედ ამ რეგიონის მოსახლეობაში თანდათანობითი ინფილტრაციის საშუალებით. ამავე დროს, იგივე მკვლევრები აღიარებენ ხეთური და ფალაური ენების ხათურთან ხანგრძლივ ურთიერთობას (Gamkrelidze/Ivanov 1985b, 51). კარგად არის ცნობილი, რომ ხეთურმა და ფალაურმა რიტუალური და სოციალური ტერმინების დიდი ნაწილი ხათურისაგან ისესხეს (Kammenhuber 1969, 431-436; Gamkrelidze/Ivanov 1985b, 51). ჯ. მელიორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ინდოევროპულ ანატოლიელებს უკვე ჰქონდათ გავლილი მნიშვნელოვანი ასიმილირების პროცესი არაინდოევროპული ანატოლიელების კულტურასთან, როდესაც ისინი ისტორიის შუაქვე გამოჩნდნენ (Mallory 1989, 25). რ. დრიუს დავირვებითაც, პროტო-ანატოლიელი მიგრანტები "ხათის ქვეყანაში" მცირე აზიის სხვა რაიონებიდან იყვნენ გადასული ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის ფარგლებში და მათი ეს გადაადგილება ვერავითარ შემთხვევაში ვერ ჩაითვლება შესევად და დაპყრობად, ვინაიდან პროტო-ანატოლიურ ენის მატარებელი მოსახლეობა თვით წარმოადგენდა ხათურ საზოგადოების შემადგენელ ნაწილს (Drews 1988, 54f.).

სათების მოწინააღმდეგეები ჩანან, ისინი უშუალოდ ნესიტ-ხეთებს თუ არ განეკუთვნებოდნენ, ყოველ შემთხვევაში, მათი მოკავშირეები მაინც უნდა ყოფილიყვნენ; ისინი ძირითადად სწორედ ხეთებს ეყრდნობოდნენ და უპირატესად მათსავე ინტერესებს გამოხატავდნენ⁸².

აღმოსავლეთიდან ხეთების იმიგრაციის მხარდასაჭერად მნიშვნელოვანი არგუმენტია ხეთების ძველი სამეფოს ხანის ცენტრალური ანატოლიის აღმოსავლეთ ნაწილში განლაგებული რამდენიმე ქალაქის განთავისუფლება გარკვეული სახის სამსახურისაგან და ხეთების აღმოსავლეთთან განსაკუთრებული კულტურულ-ეკონომიკური კავშირები⁸³. იგივე დასკვნის გამოტანა შეიძლება ბილონური ლურსმული დამწერლობისადმი ხეთებისადმი უპირატესობის მინიჭების ფაქტის გამო ძველასურულ დამწერლობასთან შედარებით. ეს უკანასკნელი გამოყენებული იყო ცენტრალური ანატოლიის ძველასურულ კოლონიებში და მოსალოდნელი იყო, რომ სწორედ იგი იქნებოდა ხეთების მიერ გამოყენებული, თუ კი ისინი აბორიგენულ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ ცენტრალურ ანატოლიაში და არა ახალმოსულებს უფრო აღმოსავლეთით მდებარე მხარეებიდან, სადაც მათ შეეძლოთ შეეთვისებინათ დამწერლობის წინაპელობა ბილონური სახეობა⁸⁴.

ანატოლიაში ხეთების შემოსვლის აღმოსავლური გზის სასარგებლო დამატებით არგუმენტად შეიძლება მივიჩნიოთ ლინგვისტური მონაცემები, რომლებიც მოწმობენ ინდოევროპულ-ანატოლიურ და არაინდოევროპულ-კავკასიურ ენებს შორის ხანგრძლივ ურთიერთობებზე და აგრეთვე ფალაურის, ნესიტურ-ხეთურზე უფრო

82 ძალზე დიდია კონტრასტი ქუსარის მმართველების დამოკიდებულებაში, ერთი მხრივ, ნესისადმი და მეორე მხრივ, ხათუსისადმი. მაშინ როდესაც ნესისა და მისი მოსახლეობისადმი დამოკიდებულება მშვიდობიანი იყო, ხათუსა მათთვის იყო "მიწასთან გასწორებული" და "სამარადუამოდ დაწყვეტილი". გამოთქმულია მოსაზრება, რომ განსაკუთრებული კეთილგანწყობა ნესისადმი ეტყობა ასახვდა ქუსარისა და ნესის მოსახლეობებს შორის არსებულ ეთნიკურ სიახლოვეს (Orlin 1970, 243შენ.73; Singer 1981, 128).

83 Sommer 1947, 1-8.

84 შდრ. ქავთარაძე 1985, 9.

არქაულად მიჩნეული ენის უფრო ჩრდილო-დასავლეთისაკენ ადგილმდებარეობა ხეთურთან შედარებით და რაც მათში თითქოს პირველი ინდოევროპული მოსახლეობის ტალღის დანახვის შესაძლებლობას უნდა იძლეოდეს. მნიშვნელოვანია, რომ გარკვეული ინოვაციები, საზიარო ანატოლიურ და ინდო-ირანულ ენებს შორის, შესაძლებლობას გვაძლევს ვილაპარაკოთ ამ ენებს შორის კავშირებსა და კონტაქტებზე, როგორც დამოუკიდებელ ლინგვისტურ ერთეულებს შორის საერთო ინდოევროპულიდან მათი გამოყოფის შემდგომ ხანაში⁸⁵. მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ ინდოევროპულის კონტაქტები ფინო-უგრულ (ურალურ) და ალთაურ ენებთან ძველია და არ შემოიფარგლება ინდოევროპულის მხოლოდ ევროპული განშტოებით⁸⁶. ე. პულიბლანკის აზრით, არ მოიპოვება არავითარი გადაულახავი წინააღმდეგობა არც ლინგვისტიკისა და არც არქეოლოგიის გადასახედიდან, რომლის გამოც გამოირიცხებოდა სინო-ტიბეტურსა და ინდოევროპულს შორის გენეტიკური კავშირი⁸⁷.

85 Gamkrelidze 1970, 140; Гамкрелидзе 1967b, 120; შდრ. Гамкрелидзе/Иванов 1972. ერთ-ერთი შეხედულების თანახმად, ანატოლიური ჯგუფის გავრცელება შესაძლოა დაკავშირებული იყო აღმოსავლეთის მიმართულებით იმ მასიურ გადაადგილებასთან, რომელსაც ინდოეთში უნდა შეეტანა ინდოევროპული ენები და ამის გამო მართებული იქნებოდა მეტი ყურადღება დათმობოდა აღმოსავლეთ ევროპისა და სტეპების როლს (Sherratt/Sherratt 1988, 586).

86 Gimbutas 1985, 195. ფინო-უგრულ ენათა ოჯახი ყველაზე ინტენსიურ დამოკიდებულებას ინდოევროპულ ჯგუფთან ავლენს, რომლისგანაც მან სიტყვების შთამბეჭდავი რაოდენობა ისესხა; ეს გარემოება საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ ამ ორი ენობრივი ოჯახის ახლო მეზობლობა გარკვეულ პერიოდში (Mallory 1989, 148, 151, 179; Gamkrelidze 1990, 13).

87 Pulleyblank 1993, 106. თავისი მოსაზრების არქეოლოგიურ საყრდენად ე. პულიბლანკი იყენებს მ. გიმბუტასის თეორიას, დნეპრ-დონეცკის რაიონის სრედნი სტოგ II კულტურის (რომელსაც მ. გიმბუტასი თავისი ნომენკლატურის ყორღანულ I და II კულტურებთან აიგივებს და დაახლ. ძვ.წ. 4500-3500 წწ. ათარიღებს) საწყისების დაკავშირების შესაძლებლობის შესახებ უფრო ადრეულ და უფრო აღმოსავლეთით მდებარე კულტურის შემოჭრასთან და რომელიც თავის მხრივ დაკავშირებული ჩანდა შუა ურალის ყველაზე ადრეულ ნეოლითთან და ცენტრალურ აზიასთან (Gimbutas 1985, 191; Pulleyblank 1993, 107).

პრეისტორიკოსების აზრით, ქანესის არქივებში დამოწმებული ინდოევროპული საკუთარი სახელები ყოველგვარ ეჭვს გარეშე განეკუთვნებიან არა პროტო-ხეთურ-ლუვიურს, არამედ მის შთამომავალს, ხეთურს⁸⁸. მიიჩნევენ, რომ ინდოევროპული ოჯახის “ანატოლიური განშტოების” ენებზე მოლაპარაკე მოსახლეობა სხვა ინდოევროპულ “ხალხებს” გამოეყო ძვ.წ. მესამე ათასწლეულის დასაწყისში ან კიდევ უფრო ადრე⁸⁹ და რომ თვით ამ განშტოების შემადგენელი ენები ერთმანეთს უნდა დაშორებოდნენ ჯერ კიდევ ანატოლიის ფარგლებს გარეთ.⁹⁰ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია გრ. გიორგაძის დაკვირვება, რომ ვინაიდან ხათური ენის ძლიერი ზეგავლენა გამოვლენილია ნესიტურ და ფალაურ ენებში და ამავე დროს არ შეინიშნება ლუვიურში, ხათურ ენას ნესიტურთან და ფალაურთან კონტაქტი უნდა ჰქონოდა მხოლოდ და მხოლოდ ინდოევროპულ-ანატოლიური ენობრივი ერთობის დაშლის მომდევნო ხანებში, როდესაც ეს წინა-ენა უკვე დიფერენცირებული იყო. გრ. გიორგაძის აზრით, ეს გარემოება უნდა მოწმობდეს, რომ ანატოლიაში ხათების გამოჩენის ხანაში ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში უკვე სახლობდნენ ინდოევროპელი ტომები.⁹¹

88 D'iakonov 1985, 107. თუ არსებობს, ერთი მხრივ, გაურკვევლობა, იყო თუ არა ხეთური ენა საერთოდ ინდოევროპული ენა, ისეთივე მნიშვნელობით როგორც სხვა ამ ოჯახის ენები, თუ მხოლოდ ენათესავებოდა ინდოევროპულ ჯგუფს, როგორც ერთ მთლიანს - ე.წ. „ინდო-ხეთური“ ჰიპოთეზა (Sturtevant 1962, 105f.; Drews 1988, 50f.; Jones 1995, 41f.), მეორე მხრივ, ხეთური განიხილება როგორც უეჭველად და ყოველი თავალთახედვით ინდოევროპული ენა (Melchert 1995, 2152). თუმცა ერთი რამ სავსებით ცხადია, ანატოლიური ენები ავლენენ მთელ რიგ თავისებურებებს, რომლებიც საგრძნობლად განასხვავებენ მათ სხვა ინდოევროპული ენებისაგან (Hock/Joseph 1996, 530).

89 Steiner 1990, 204; D'iakonov 1985, 85, 115. თუ არსებობს, ერთი მხრივ, გაურკვევლობა, იყო თუ არა ხეთური ენა საერთოდ ინდოევროპული ენა, ისეთივე მნიშვნელობით როგორც სხვა ამ ოჯახის ენები, თუ მხოლოდ ენათესავებოდა ინდოევროპულ ჯგუფს, როგორც ერთ მთლიანს - ე.წ. „ინდო-ხეთური“ ჰიპოთეზა (Sturtevant 1962, 105f.; Drews 1988, 50f.; Jones 1995, 41f.), მეორე მხრივ, ხეთური განიხილება როგორც უეჭველად და ყოველი თავალთახედვით ინდოევროპული ენა (Melchert 1995, 2152). თუმცა ერთი რამ სავსებით ცხადია, ანატოლიური ენები ავლენენ მთელ რიგ თავისებურებებს, რომლებიც საგრძნობლად განასხვავებენ მათ სხვა ინდოევროპული ენებისაგან (Hock/Joseph 1996, 530).

90 Steiner 1990, 204. თუმცა გ. შტაინერი ფიქრობს, რომ ეს დიფერენციაცია უნდა მომხდარიყო ანატოლიისაგან დასავლეთით მდებარე რეგიონებში.

91 Гиоргадзе 1999, 48.

ქური დასახლებების ქანეს/ნესას მოსახლეობის სათანადო ნაწილს, ისინი უნდა მივიჩნიოთ ძირითადად ბინადარ და ეტყობა მშვიდობიან, ამასთანავე კომერციულ საქმიანობაში ჩაბმულ, ხალხად⁹². ძალზე მწვანე მათში, უფრო ჩრდილოეთით, "ხათურ მიწაზე" განლაგებული ალაჯა ჰოიუქის "სამეფო აკლდამებში" დაკრძალული მეომარი ხალხის შთამომავლების ამოცნობა. არც ხეთური ენის მონაცემები და არც მთლიანობაში ხეთური კულტურის ხასიათი ასევე არ იძლევა ხეთების დაკავშირების შესაძლებლობას "ყორდანული კულტურებისათვის" დამახასიათებელ დაკრძალვის წეს-ჩვეულებებთან. ამავე დროს, ხეთური რელიგიური მსოფლმხედველობის ხათური საფუძვლები, რაც ხათების საკმაოდ განვითარებული რელიგიური წარმოდგენების არსებობაზე უნდა მიუნიშნებდეს, ერთი მხრივ, და თავისი დროისათვის განვითარებული რელიგიური შეხედულებების არსებობა, გამოხატული ადრეული ბრინჯაოს ხანის ცენტრალური ანატოლიის "სამეფო აკლდამების" დაკრძალვის წესსა და სამარხეულ ინვენტარში, მეორე მხრივ, უნდა მიუთითებდეს "სამეფო აკლდამების" კულტურის, ხათებისადმი, და არა ხეთებისადმი, მიკუთვნების სასარგებლოდ⁹³.

არის მოსაზრება, რომ ერთადერთი უცილობელი მინიშნება ანატოლიაში ინდოევროპული-ანატოლიელების არსებობისა არის მათი ენა⁹⁴, ხოლო სხვა ყველაფერი აშკარა არაინდოევროპულ ხასიათს ატარებს. მიუხედავად ამისა, ვფიქრობ, სათანადო ყურადღება უნდა დაეთმოს ადრეული ბრინჯაოს ხანის ცენტრალურ ანატოლიასა და მის მომიჯნავე მხარეებში კულტურული ინოვაციის ყოველი ფაქტის გამოვლენას.

თუ ძველასურული ტექსტების მონაცემებიდან ირკვევა, რომ ქანეს/ნესას მოსახლეობის შემადგენლობაში ინდოევროპულ-ხეთუ-

რი (ნესიტური) ენის მატარებლები ჭარბობდნენ, მეორე მხრივ, ეს ქალაქი იყო ძირითადი ცენტრი მოხატული კერამიკის ახალი სახეობის - ცენტრალური ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის მესამე ფაზის, ე.წ. "კაპადოკიური კერამიკის" - წარმოებისა⁹⁵. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ამ კერამიკის წარმომავლობა საძიებელია ცენტრალური ანატოლიიდან საკმაოდ შორს აღმოსავლეთში, კერძოდ, სამხრეთ ამიერკავკასიის უშუალოდ მომიჯნავედ მდებარე ჩრდილო-დასავლეთ ირანში და შესაძლოა თვით ცენტრალურ აზიაშიც კი⁹⁶.

არ არის გამორიცხული, რომ ცენტრალური ანატოლიის კულტურულ განვითარებაში მომხდარი ეს ცვლილება უკავშირდებოდეს აღმოსავლეთიდან შემოსული და ინდოევროპულ-ანატოლიურ ენებზე მეტყველი მოსახლეობის გამოჩენას⁹⁷.

ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ნაწილსა და განსაკუთრებით ანატოლიაში მომხდარი მოვლენების გასაგებად, ძალზე მნიშვნელოვანია კავკასიაში, ამ "ხალხთა და ენათა მუზეუმში" ჯერ კიდევ შემორჩენილი მონაცემების გათვალისწინება.

95 Bittel 1950, 49; Steiner 1981, 164. ვინაიდან მონოქრომული, ე.წ. "ხეთური ნაწარმი", დამახასიათებელი უპირატესად "ინდოევროპული" ქანეს II პერიოდისათვის, იყო ამ რეგიონის ყველაზე ადრეული მორგვზე დამზადებული კერამიკა, განსხვავებული მის წინამორბედ ხელითნაძერწ, ე.წ. "კაპადოკიური ნაწარმისაგან", ეს ცვლილება უნდა აიხსნას არა მოსახლეობის ახალი ჯგუფების ქანეს/ნესაში გამოჩენით, არამედ ტექნოლოგიური სახის სიახლის დანერგვით ადგილობრივ საზოგადოებაში (ქავთარაძე 1985, 4-6; შდრ. Scott 1956, 403-405).

96 Seton Williams 1953, 60, 64; შდრ. ქავთარაძე 1985 *passim*.

97 იხ. ქავთარაძე 1985, 3-20. ა. გოცე მიუთითებდა, რომ "კაპადოკიური კერამიკა" ცენტრალურ ანატოლიაში პირველად გამოჩნდა "ალიშარ I - ალაჯა III კულტურის" სამოსახლოების კატასტროფული ნგრევის უშუალოდ მომდევნო ხანაში (Goetze 1957, 44). აღნიშნული გარემოება უნდა მოწმობდეს ამ კერამიკის მაწარმოებელი მოსახლეობის ნაძალადევი შემოსვლას ცენტრალურ ანატოლიაში.

92 Steiner 1990, 202f., 205. სავარაუდოა, რომ ან ხეთებმა საესეებით დაკარგეს ჩრდილოელი მესაქონლეებისათვის საჭირო თვისებები - დამახასიათებელი სხვა "ინდოევროპული" ხალხებისათვის და მთლიანად შეიძინეს ახლოაღმოსავლური "ცხოვრების წესი" - ან არასოდეს ჰქონიათ ეს თვისებები.

93 ქავთარაძე 1978, 10f., 17შენ.63.

94 მაგ. Puhvel 1994, 262.

თანამედროვე მეცნიერები ძველი ახლოაღმოსავლური ენების კვლევის შედეგად თავისთავად მიდიან კითხვამდე, თუ რა კავშირი არსებობს ამ ძველ ენებსა და დღეს ცნობილ ენებს შორის? ბუნებრივია ისინი ამ კითხვაზე პასუხის გაცემას, მიუხედავად იმისა იქნებოდა იგი დასმული ტიპოლოგიური თუ გენეტიკური მნიშვნელობით, უპირველეს ყოვლისა კავკასიურ მონაცემთა საფუძველზე ცდილობენ. მათი აზრით, თუ შეხედულება ძველი ახლოაღმოსავლური და თანამედროვე კავკასიური ენების კავშირების შესახებ მისაღები გამოდგება, მაშინ მინიშნება გვექნება ისეთ წინასტორიულ სიტუაციაზე, რომლის დროსაც ახლო აღმოსავლეთის ჩრდილოეთი ნაწილი იმ მოსახლეობის მიერ იქნებოდა დანაწილებული, ვინც დღემდე სახლობს კავკასიაში⁹⁸.

ამრიგად, მთელი ცირკუმპონტური არეალის ფარგლებში მისი შემადგენელი ნაწილების ურთიერთზემოქმედებამ და განსხვავებული წარმომავლობის, კულტურული და ეკონომიკური მონაცემებისა და საზოგადოებრივი განვითარების დონის მოსახლეობის თანაარსებობის საჭიროებამ საბოლოოდ გამოიწვია სახელმწიფოებრიობის აღმოცენება ანატოლიაში - ამ ზონის ყველაზე დაწინაურებულ ნაწილში. ეს შესაძლებელი იყო მხოლოდ მომხდარიყო მესოპოტამური ტიპის განვითარებული საქალაქო სისტემის არსებობის პირობებში.

ბიბლიოგრაფია:

- გორდეზიანი, რ. 1970. "ილიადა" და ეგეოსური მოსახლეობის ისტორიისა და ეთნოგენეზის საკითხები. თბილისი.
- გორდეზიანი, რ. 1975. ჰეროდოტეს ცნობები კოლხთა წარმომავლობის შესახებ, წგნ.: *არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა*. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 162. თბილისი.
- გორდეზიანი, რ. 1985. *წინაბერძნული და ქართველური*. თბილისი.

⁹⁸Gragg 1995, 2177.

ქავთარაძე, გ. 1978. ცენტრალური ანატოლიისა და ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ურთიერთობის საკითხისათვის ადრებრინჯაოს ხანაში, წგნ.: *არქეოლოგია, კლასიკური ფილოლოგია, ბიზანტინისტიკა*. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 183. თბილისი.

ქავთარაძე, გ. 1979. "სამეფო აკლდამების" სოციოლოგიური ინტერპრეტაციისათვის, წგნ.: *მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის*, VII. თბილისი.

ქავთარაძე, გ. 1985. ცენტრალურ ანატოლიაში ხეთური ტომების გამოჩენის საკითხისათვის, წგნ.: *საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები*, III. თბილისი.

ქავთარაძე, გ. 1985a. *ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის*. თბილისი.

მელიქიშვილი, გ. 1965. *საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის*. თბილისი.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды института им. Н. Н. Миклухо-Маклая, новая серия, т. IV. Москва.

Дьяконов, И. М. 1967. *Языки древней Передней Азии*. Москва.

Дунаевская, И. М. 1960. О структурном сходстве хаттского языка с языками северо-западного Кавказа, в кн.: *Исследования по истории культуры народов Востока*. Москва-Ленинград.

Федоров, Я. А. 1975. Место "майкопцев" в этнической истории Западного Кавказа, - *Вестник Московского Университета*, история, № 5.

Гамкрелидзе, Т. В. 1967b. Анатолийские языки, в кн.: *Орioni*. Тбилиси.

Гамкрелидзе, Т. В./Иванов, В. В. 1972. Проблема определения первоначальной территории обитания и путей миграции носителей диалектов общиндоевропейского языка, в кн.: *Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков*. Москва.

Гиоргадзе, Г. Г. 1961. К вопросу о локализации и языковой структуре кашских этнических и географических названий, в кн.: *Переднеазиатский сборник, вопросы хеттологии и хурритологии*. Москва.

- Гиоргадзе, Г. Г. 1999. Неиндоевропейские этнические группы (Хатты, Каски) в древней Анатолии по хеттским клинописным текстам. В кн.: *Разыскания по истории Абхазии/Грузия*. Ред. Г. Жоржоллиани/Эд. Хоштария-Броссе. Тбилиси.
- Кавтарадзе, Г. Л. 1983. *К хронологии эпохи энеолита и бронзы Грузии*. Тбилиси.
- Климов, Г. А. 1986. Об ареальной конфигурации протоиндоевропейского в свете данных картвельских языков, - *Вестник древней истории* 3.
- Кондратьев, А. М./Шеворошкин, В. В. 1970. *Когда молчат письма*. Москва.
- Марковин, В. И. 1960. *Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.)*. Москва.
- Мунчаев, Р. М. 1994. Майкопская культура, в кн.: *Ранняя и средняя бронза Кавказа. Археология*. Кушнарева, К. Х./Марковин, В. И. (ред.). Москва.
- Николаева, Н. А./Сафронов, В. А. 1983. Проблемы появления колесного транспорта в Европе. Древнейшие повозки Восточной Европы. Выделение Днепро-Кубанской культуры древнейших кочевников Восточной Европы, в кн.: *Кочевники Азово-Каспийского Междуморья*. Орджоникидзе.
- Allières, J. 1986. *Les Basques*. Paris.
- Ammerman, A. J./Cavalli-Sforza, L. L. 1984. *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton.
- Anthony, D. W. 1991. The Archaeology of Indo-European Origins, - *Journal of Indo-European Studies* 19.
- Beekes, R. S. P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia.
- Bernabò Brea, L. 1957. *Sicily Before the Greeks*. London.
- Bittel, K. 1950. *Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens*. Tübingen.
- Burney, C. A. 1958. Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Ages, - *Anatolian Studies* VIII.
- Burney, C. A. 1989. Hurrians and Proto-Indo-Europeans: the Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture, in: *Anatolia and the Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Edited by K. Emre, B. Hrouda, M. Mellink, N. Özgüç. Ankara.
- Cavalli-Sforza, L. L. 1988. The Basque Population and Ancient Migrations in Europe, - *Munibe (Antropologia y Arqueologia)*, Suplemento No. 6. San Sebastian.
- Cavalli-Sforza, L. L. 1991. Genes, Peoples and Languages, - *Scientific American*, vol. 265, no. 5.
- Crossland, R. A. 1957. Indo-European Origins: The Linguistic Evidence, - *Past and Present* 12.
- Crossland, R. A. 1973. Discussions, in: *Bronze Age Migrations in Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Crossland, R. A. 1992. When Specialists Collide: Archaeology and Indo-European Linguistics, - *Antiquity* 66.
- Diakonoff, I. M./Starostin, S. A. 1986. *Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language*. München.
- D'iakonov, I. M. 1985. On the Original Home of the Speakers of Indo-European, - *Journal of Indo-European Studies* 13.
- D'iakonov (Diakonoff), I. M. 1990. Language Contacts in the Caucasus and the Near East, in: *When Worlds Collide: the Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*. *Linguistica Extransea Studia* 19. Edited by T. L. Markey, J. A. C. Greppin. Ann Arbor.
- Dzhaparidze, O. 1993. Über die ethnokulturelle Situation in Georgien gegen Ende des 3. Jahrtausends v. Chr., in: *Between the Rivers and Over the Mountains*. *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica. Alba Palmieri Dedicata*. Edited by M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink. Roma.
- Drews, R. 1988. *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*. Princeton.
- Ehret, Ch. 1988. Language Change and the Material Correlates of Language and Ethnic Shift, - *Antiquity* 62.
- Evans, J. D. 1973. The archaeological evidence and its interpretation: some suggested approaches to the problems of the Aegean Bronze Age, in: *Bronze Age Migrations in Aegean*. *Archaeological and Lin-*

- guistic Problems in Greek Prehistory. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Friedrich, P. 1975. Proto-Indo-European Syntax: the Order of Meaningful Elements, - *Journal of Indo-European Studies* Monograph 1.
- Furnée, E. J. 1972. *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*. The Hague, Paris.
- Furnée, E. J. 1982. *Beiträge zur georgischen Etymologie I: georgisch-vorgriechische, georgisch-vorromanische und georgisch-vorindogermanische Materialien*. Leuven.
- Gamkrelidze, Th. V. 1967a. Kartvelian and Indo-European: Typological Comparison of Reconstructed Linguistic Systems, in: *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his 70th Birthday*, 11 October 1966. The Hague, Paris.
- Gamkrelidze, Th. V. 1970. "Anatolian languages" and the problem of Indo-European Migration to Asia Minor, in: *Studies in General and Oriental Linguistics*. Presented to Shiro Hattori on the Occasion of his 60th Birthday. Edited by R. Jakobson, Sh. Kawamoto. Tokyo.
- Gamkrelidze, Th. V. 1990. On the Problem of an Asiatic Original Homeland of the Proto-Indo-Europeans. Ex Oriente Lux, in: *When Worlds Collide: the Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*. *Linguistica Extranea Studia* 19. Edited by T. L. Markey, J. A. C. Greppin. Ann Arbor.
- Gamkrelidze, Th. V./Ivanov, V. V. 1985a. The Ancient Near East and the Indo-European Question: Temporal and Territorial Characteristics of Proto-Indo-European Based on Linguistic and Historico-Cultural Data, - *Journal of Indo-European Studies* 13.
- Gamkrelidze, Th. V./Ivanov, V. V. 1985b. The Migration of Tribes Speaking the Indo-European Dialects from their Original Homeland in the Near East to their Historical Habitation in Eurasia, - *Journal of Indo-European Studies* 13.
- Gamkrelidze, Th. V./Ivanov, V. V. 1985c. The Problem of the Original Homeland of the Speakers of Indo-European Languages, - *Journal of Indo-European Studies* 13.
- Gimbutas, M. 1974. *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Images*. London.
- Gimbutas, M. 1982. Old Europe in the Fifth Millennium B. C.: the European Situation on the Arrival of the Indo-Europeans, in: *The Indo-Europeans in the Fourth and Third Millennia*. Ed. by E. C. Polomé. Ann Arbor.
- Gimbutas, M. 1985. Primary and Secondary Homeland of the Indo-Europeans, - *Journal of Indo-European Studies* 13.
- Gimbutas, M. 1988. Archaeology and Language by Colin Renfrew (Book Review), - *Current Anthropology* 29.
- Girbal, Ch. 1986. *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*. Europäische Hochschulschriften, Reihe XXI, Bd. 50. Frankfurt/Main, Bern, New York.
- Goetze, A. 1957. *Kleinasiens* (zweite, neubearbeitete Auflage). München.
- Gorny, R. L. 1995. Hittite Imperialism and Anti-Imperial Resistance as Viewed from Alishar Höyük, - *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299/300.
- Gragg, G. B. 1995. Less-Understood Languages of Ancient Western Asia, in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, associate editors, IV. New York.
- Greppin, J. A. G. 1975. Hitt.-z(a), Arm.-z-, and the Theory of Armeno-Hittite Loan Words, - *Journal of Indo-European Studies* 3.
- Haarmann, H. 1989. Writing from Old Europe to Ancient Crete - a Case of Cultural Continuity, - *Journal of Indo-European Studies* 17.
- Hallo, W. W./Simpson, W. K. 1971. *The Ancient Near East. A History*. New York.
- Hock, H. H./Joseph, B. D. 1996. Language History, Language Change, and Language Relationship, in: *Trends in Linguistics, Studies and Monographs* 93. Berlin, New York.
- Hood, M. S. F. 1973. Northern Penetration of Greece at the End of the Early Helladic Period and Contemporary Balkan Chronology, in: *Bronze Age Migrations in Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Houwink Ten Cate, P. H. L. 1995. Ethnic Diversity and Population Movement in Anatolia, in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M.

- Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, associate editors, I. New York.
- Howell, R. J. 1973. The Origins of the Middle Helladic Culture, in *Bronze Age Migrations in Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Inasaridze, Z. P./Nasidze, I. S./Shengeliya, L. A./Shneider, Yu. V./Zhukova, O. V./Petriashchev, V. M./Tikhomirova, E. V./Rychkov, Yu. G. 1990. Genetics of Caucasian Ethnic groups: Distribution of Some Immunological and Biochemical Markers in Western Georgia, - *Soviet Genetics*, vol. 26, no. 6.
- Jones, A. J. 1992. Language and Archaeology: Evaluating Competing Explanations of the Origins of the Indo-European Languages, *Journal of Indo-European Studies* 20.
- Kammenhuber, A. 1969. Das Hattische, in: *Handbuch der Orientalistik* II,2. *Altkleinasiatische Sprachen*. Leiden, Köln.
- Kavtaradze, G. L. 1996. Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr., in: *Orbis Terrarum* 2, Internationale Zeitschrift für Historische Geographie der Alten Welt. Stuttgart.
- Lawrence Angel, J. 1951. *Troy, the Human Remains*. Supplementary Monograph 1. Princeton.
- Loon, M. van. (Ed.) 1978. *Korucutepe*, vol. 2. Amsterdam, New York, Oxford.
- Mallory, J. P. 1989. *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London.
- McMahon, Gr. 1995. Theology, Priests, and Worship in Hittite Anatolia in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, associate editors, IV. New York, 1995.
- Meid, W. 1989. The Indo-Europeanization of Old European Concepts, *Journal of Indo-European Studies* 17.
- Melchert, H. C. 1995. Indo-European Languages of Anatolia, in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, associate editors, IV. New York.

- Mellaart, J. 1966. *The Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia*. Beirut.
- Merpert, N. Ya. 1987. Ethnocultural Change in the Balkans on the Border between the Eneolithic and the Early Bronze Age, in: *Proto-Indo-European: the Archaeology of a Linguistic Problem*. Studies in Honor of Marija Gimbutas. Edited by S. N. Scomal, C. Palomé. Washington.
- Mourant, A. E. 1954. *The Distribution of the Human Blood Groups*. Oxford.
- Mourant, A. E./Kopeck, A. C./Domaniewska-Sobczak, K. 1976. *The Distribution of the Human Blood Groups and Other Polymorphisms*. London.
- Nasidze, I. S./Inasaridze, Z. P./Shengeliya, L. A./Shneider, Yu. V./Zhukov, O. V./ Petrishchev, V. N./Tikhomirova, E. V./ Rychkov, Yu. G. 1990. Human Population Genetics of the Caucasus: Distribution of Some Immunological and Biochemical Markers in Eastern Georgia, - *Soviet Genetics*, vol. 26, no. 5.
- Nersisyan, V. M./Delanyan, R. Z./Danelyan, I. B./Badunts, N. Ya. 1994. Peculiarities of the Distribution of Phenotypes and Genes of ABO and RH Systems in the Nagorny Karabakh Population, - *Russian Journal of Genetics*, vol. 30, no. 2.
- Orlin, L. L. 1970. *Assyrian Colonies in Cappadocia*. The Hague.
- Osten, H. H. van. 1937. *The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-1932*, Part III. Oriental Institute Publications XXX. Chicago.
- Potts, T. 1994. *Mesopotamia and the East. An Archaeological and Historical Study of Foreign Relations ca. 3400-2000 B.C.* Oxford.
- Puhvel, J. 1994. Anatolian: Autochthon or Interloper? - *Journal of Indo-European Studies* 22.
- Pulleyblank, E. C. 1993. The Typology of Indo-European, - *Journal of Indo-European Studies* 21.
- Renfrew, C. 1973. *Before Civilization. The Radiocarbon and Prehistoric Europe*. London.
- Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. London.
- Renfrew, C. 1992. Archaeology, Genetics and Linguistic Diversity, - *Man* 27 (new series).

- Renfrew, C. 1993. *The Roots of Ethnicity. Archaeology, Genetics and the Origins of Europe*. Roma.
- Scott, L. 1956. Pottery. *A History of Technology*, I. Oxford.
- Senyürek, M. 1956. A Short Review of the Anthropology of the Ancient Inhabitants of Anatolia from the Chalcolithic Age to the Hittite Empire. In: S.Lloyd. *Early Anatolia*. Harmondsworth.
- Seton Williams, M. V. 1953. A Painted Pottery of the Second Millenium from Southern Turkey and Northern Syria, - *Iraq* 15.
- Sherratt, A. 1973. Discussion, in: *Bronze Age Migrations in Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Sherratt, A./Sherratt, S. 1988. The Archaeology of Indo-European: An Alternative View, - *Antiquity* 62.
- Singer, I. 1981. Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C. - *Journal of Indo-European Studies* 9.
- Sochacki, Z. 1988. The Ezero Culture and the Invasions of the Steppe Peoples, - *Journal of Indo-European Studies* 16.
- Sokal, R. R./Oden, N. L./Wilson, Ch. 1991. Genetic Evidence for the Spread of Agriculture in Europe by Demic Diffusion, - *Science*, vol. 351.
- Sommer, F. 1947. *Hethither und Hethithisch*. Stuttgart.
- Speiser, E. A. 1941. Introduction to Hurrian, - *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 20.
- Steiner, G. 1981. The Role of the Hittites in Ancient Anatolia, - *Journal of Indo-European Studies* 9.
- Steiner, G. 1990. The Immigration of the First Indo-Europeans Reconsidered, - *Journal of Indo-European Studies* 18.
- Stocker, T. 1987. Conquest, Tribute and the Rise of the State, in: *Studies in the Neolithic and Urban Revolutions*, the V. Gordon Childe Colloquium, Mexico, 1986, Edited by L. Manzanilla. Oxford (BAR Internat. series 349).
- Sturtevant, E. H. The Indo-Hittite Hypotheses, - *Language* 38.
- Trubetskoy, N. 1939. Gedanken über das Indogermanenproblem, - *Acta Linguistica* I.
- Ungand, A. 1936. *Subartu. Beiträge zur Kulturgeschichte und Völkerkunde Vorderasiens*. Berlin, Leipzig.

- Warren, P. M. 1973. Crete, 3000 - 1400 B.C.: Immigration and the Archaeological Evidence, in: *Bronze Age Migrations in Aegean. Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, Sheffield. Edited by R. A. Crossland and A. Birchall. London.
- Wilhelm, G. 1995. The Kingdom of Mitanni in Second Millennium Upper Mesopotamia, in: *Civilizations of the Ancient Near East*. J. M. Sasson, editor in chief, J. Baines, G. Beckman, K. S. Rubinson, associate editors, III, New York.
- Winn, Sh. W. W. 1981. Burial Evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c.3000 B.C.: An Interpretation, - *Journal of Indo-European Studies* 9.
- Yakar, J. 1979. Troy and Anatolian Early Bronze Chronology. *Anatolian Studies* XXIX.
- Yakar, J. 1981. The Indo-Europeans and their Impact on Anatolian Cultural Development, - *Journal of Indo-European Studies* 9.
- Zimmer, St. 1990. The Investigation of Proto-Indo-European History: Methods, Problems, Limitations, in: *When Worlds Collide: the Indo-Europeans and the Pre-Indo-Europeans*. Linguistica Extranea Studia 19. Edited by T. L. Markey, J. A. C. Greppin. Ann Arbor.
- Zvelebil, M./Zvelebil, K. V. 1988. Agricultural Transition and Indo-European Dispersals, - *Antiquity* 62.

Some Problems of the Interrelation of Caucasian and Anatolian Early Bronze Age Cultures

The Caucasus and Anatolia, the eastern and southern parts of the common Circumpontic zone, i.e. territories around the Black Sea, were and are important as "bridges" connecting the Near East and Europe. This has determined the common nature of the distinguishing features of the development of both above regions. Their historical, cultural, social and economical development is characterized by their intermediate position in Near Eastern and European evolutionary models. In Anatolia and the Caucasus we have confirmations of the existence of "symbiotic cultures" which are based not only on the the Near Eastern, but also on European traditions.

At the same time, a number of distinctive features have caused the emergence of a class society and the formation of statehood in Anatolia much earlier than in the Caucasus - i.e. in the late third-early second millennia BC. This qualitative leap required many variables to combine and interact, but in Central Anatolia warlike conditions were the major means of achieving a state level of social organization for competing chiefdoms. Those warlike conditions had been ultimately the consequence of the infiltration of several streams of the new population into Anatolia in the Early Bronze Age, particularly into its central part. Their origin or subsequent development was connected with the Caucasus or with the regions adjacent to it.

The pre-Hittite communities in Central Anatolia was composed of a variety of ethnic groups which existed together in a "symbiotic" relationship.

მუშახელის შრომის ანაზღაურების ერთი თავისებურების შესახებ ურის III დინასტიის დროინდელი შუმერის სახელმწიფო მეურნეობაში

შუმერულენოვანი სამეურნეო ხასიათის დოკუმენტები, რომლებიც გვანვდიან ცნობებს ურის მესამე დინასტიის დროინდელი (ძვ. წ. 2132-2024 წწ.) შუმერის სახელმწიფო მეურნეობის მუშა პერსონალზე შრომის საზღაურის გაცემის შესახებ, გვამცნობენ, რომ მუშახელზე ანაზღაურების სახით რეგულარულად (še-ba-itu-da „თვიურ საზღაურად“) გაიცემოდა ძირითადად ქერის მარცვალი (še). თუ სახელმწიფო მეურნეობის ამა თუ იმ ფილიალის საწყობში სხვადასხვა მიზეზის გამო (ქვეყანაში შექმნილი მძიმე ეკონომიკური ვითარება, რაიმე ექსტრაორდინალური შემთხვევა და მისთ.) არ აღმოჩნდებოდა საკმაო რაოდენობის მარცვალი, რაც საჭირო იყო მოცემულ მომენტში მუშახელზე გასაცემად, მაშინ მარცვლის მაგივრად იძლეოდნენ სხვა პროდუქტებს მუშისათვის. სარგო მარცვლიდან სათანადო ეკვივალენტური ოდენობის მარცვლის გამოქვითვის იმხანად შემუშავებული წესის მიხედვით (26, გვ. 137 და შემდეგი). ჩასანაცვლებელ პროდუქტთა სიაში შეჰქონდათ მცენარეული ზეთი, ცხოველთა ქონი, ლუდი, რძის პროდუქტები, ბოსტნეული, ხილი და სხვა. ეს პროდუქტები მუშებს ინდივიდუალურად გამოენერებოდათ გარკვეული ნორითი თუ მოცულობითი ოდენობის მითითებით. ამ საერთო წესისაგან განსხვავებით სრულიად ცალკე დგას მუშებზე, შეიძლება ამთავითვე ითქვას – მხოლოდ მუშა ქალებსა და მოზარდებზე – ხორცის (uzu) გაცემის შემთხვევები.

ამჟამად ჩვენს განკარგულებაშია ორ ათეულზე მეტი დოკუმენტი, რომელთა ცნობები მოგვითხრობენ მუშა ქალების

აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის პრემიის მინიჭებას, მითუმეტეს, რომ ძველი კოლხეთის ისტორიისა და კულტურის პრობლემატიკა, რომელსაც მერი ინაძე ათნლეულების მანძილზე წარმატებით იკვლევს, ორგანულად უკავშირდება ჩვენი დიდი წინაპრის, აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას მეცნიერული ინტერესების სფეროს.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

სიმონ ჯანაშიას მიერ დაწერილი ნაშრომები, რომლებიც მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა, მისი მიერ დაწერილი ნაშრომების კატალოგის სახით გამოქვეყნდა.

შინაარსი
Содержание
Contents

გრიგოლ გიორგაძე, ჩვენი სექტორის „პირველი ქალბატონი“ (მერი ინაძე – 75)..... 5

Г. Г. Гиоргадзе, «Первая дама» нашего сектора (Мэри Инадзе – 75)..... 13

მერი ინაძის ნაბეჭდი სამეცნიერო შრომები..... 20

ძველი ახლო აღმოსავლეთი
Древний Ближний Восток
Ancient Near East

ლევან გორდეზიანი, პილოსი აღსასრულის მოლოდინში..... 29

Levan Gordeziani, Pylos Awaiting for the End..... 39

ირინე ტატიშვილი, ზოგიერთი მოსაზრება მეფე მუვათალი II-ის საბეჭდავების შესახებ..... 40

Irene Tatichvili, Considérations sur les sceaux du roi Muwatalli II..... 49

გიორგი ქავთარაძე, კავკასიისა და ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურების ურთიერთ-მიმართების ზოგიერთი საკითხი..... 50

Giorgi L. Kavtaradze, Some Problems of the Interrelation of Caucasian and Anatolian Early Bronze Age Cultures..... 95

ჯემალ შარაშენიძე, მუშახელის შრომის ანაზღაურების ერთი თავისებურების შესახებ ურის III დინასტიის დროინდელი შუმერის სახელმწიფო მეურნეობაში..... 97